

ר' אברהם אבן עזרא — המפרש שהיה למפורש
תולדות כתיבת פירושים לפירושו
מראשיתה ועד תחילת המאה החמש-עשרה

אוריאל סימון

א. במה שונה פירוש-של-פירוש מפירוש?

הסופרקומנטר כסוג ספרותי: גדרים ענייניים וצורניים
בעברית אין לפירוש-של-פירוש מונח מיוחד שיבטא את ייחודו העקרוני לעומת
הפירוש. על כן אין מנוס מלהזיקק למונח הלועזי 'סופרקומנטר', שתרגומו הוא
'פירוש-על', ומשמעו — פירוש משני, המוסב על פירוש אחר, ולפיכך אינו אמור
להתייחס במישרין לטקסט המפורש. בעוד שפרשן המקרא עומד מול טקסט אחד,
ניצב מפרשו של הפירוש מול שני טקסטים, שמעמדם מבחינתו אינו שווה: הראשון
מקודש ומחייב, ואילו השני רק נערץ ונחוץ. אמיתותו של המקרא מוחלטת, באשר
הוא פרי ההתגלות, ואילו צדקת הפירוש מותנית בכוח השכנוע שלו, באשר הוא פרי
שיקול דעת אנושי — רשב"ם חולק על דרכו של רש"י¹ ו'הדרך החמישית' שנוקט
אבן עזרא נוגדת את 'ארבע הדרכים' של קודמיו, כמוסבר על-ידו בהקדמות לשני
פירושיו לתורה.² הבדל זה תקף גם במישור של מהימנות הנוסח: בעוד שפרשני
אבן עזרא אינם מהרהרים אחר מהימנותו של נוסח המקרא, ברור להם שפירושיהם היו
נתונים לתהליכי השתבשות, ועל כן רואים רובם ככולם את ביקורת נוסח הפירוש
ואת תיקונו כחלק מתפקידם הפרשני.

* זהו נוסח עברי מורחב של מאמרי, 'Interpreting the Interpreter: Supercommentaries on Ibn Ezra's Commentaries', *Rabbi Abraham Ibn Ezra: Studies in the Writings of a Twelfth-Century Jewish Polymath*, ed. I. Twersky, Cambridge, Mass. 1993, pp. 1–44

1 ראה: פירוש התורה אשר כתב רשב"ם, מהדורת ד' רוזין, ברסלאו 1881, עמ' 49, הפירוש לבר' לז, ב.

2 ראה: אבן עזרא, פירוש התורה לרבינו אברהם אבן עזרא, מהדורת א' וייזר, א, ירושלים 1976, עמ' י, קמא-קמב. ביטוי מובהק לסמכותו היחסית של הפירוש יש בעצה הטובה שנותן ר' יוסף אבן כספי (מס' 3 בנספח) לקורא הסופרקומנטר שלו: 'גם דע כי טוב הדבר שיקרא פירוש רבינו שלמה טרם קראו זה הספר בכל פרשה ופרשה, כי הדבר מתבאר היטב בידיעת הופכו' (פרשת הכסף, כ"י פריס הספרייה הלאומית 184, סוף ההקדמה). שיטת ההנגדה של פירושי רש"י ואבן עזרא נתמסדה כבר קודם לכך בפירוש הרמב"ן לתורה.

לפער זה שבין המקרא לפירושו מצד התוקף הדתי מתוסף פער במעמדם הספרותי. בעוד שהמקרא הוא בעל חשיבות עצמית, נובעת חשיבותו של הפירוש מהיותו נושא כליו של המקרא. המשימה שקיבל על עצמו בעל הסופרקומנטר מחייבת אותו להתייחס הן לטקסט המבואר והן לביאור, ולמרות יתרונו הכפול של הטקסט המבואר, רוצה לומר המקרא, הריהו מתמקד בעל כורחו בטקסט המשני, רוצה לומר הביאור, ההופך לגביו לראשוני. היפוך זה נובע מהחלפת ההקשר הטקסטואלי, אשר בו מוצא בעל הסופרקומנטר מענה לשאלותיו. בשלב ההבנה הראשונית, כאשר הוא שואל שאלות, כגון 'על איזה קושי עונה הביאור?', הוא מחפש את התשובה בלשון הכתובים הנדונים ובהקשרם, אך כאשר הוא מברר את טיבה של השיטה הפרשנית, על הנחותיה המובלעות והמפורשות, ושואל 'מדוע ביאר המפרש כך ולא אחרת?', עליו לחפש את התשובה ביתר ביאוריו של הפרשן, רוצה לומר בהקשרו של הביאור הנדון. לעתים עוברים בעלי הסופרקומנטרים משלב ההבנה והבירור לשלב השיפוט וההערכה, ושואלים: 'האמנם הביאור סביר ונכון?', ואזי עליהם לחזור אל המקרא כדי לאמת או להפריך את הפירוש. וכאשר הם מרחיקים לכת עוד יותר, ומציעים ביאור חלופי משלהם, הריהם נוטשים את תפקידם המוצהר כמפרשי הפירוש, ופועלים כמפרשי הכתוב גופו. אך גם בעשותם זאת אין הם פורצים את גררי הסוג הספרותי כל עוד הם נמנעים מלבאר עניין חדש בכתוב, שהפירוש לא טיפל בו מעיקרא.

להתמקדותו של הסופרקומנטר בפירוש יש ביטוי צורני מובהק — הדיבור המתחיל לקוח ממלות הפירוש ולא ממלות המקרא. על פי רוב מתוסף לכך עוד סימן היכר — לאחר הדיבור המתחיל יבוא מטבע לשון כגון 'פירוש', 'רוצה לומר' או 'כוונת המחבר', שתפקידו להבדיל בין לשון מפרש המקרא שבדיבור המתחיל ללשון מבארו.³ ואילו כאשר מבקש בעל הסופרקומנטר לחרוג מתפקידו הראשוני כמבאר דעת קודמו ולהביע את דעתו האישית, הריהו עובר בדרך כלל לדיבור בגוף ראשון, ואף נוקט סימן היכר מיוחד כגון: 'ואני המבאר שמעתי... ואני יוסף אומר',⁴ 'אמר הכותב: אדברה וירוח לי',⁵ או בלשון חרוזה, לשם הבלטת יתר: 'הנה נא הואלתי לדבר / ומלין לחבר / וסוד יבום וחליצה לבאר / בדברי הפילוסופיא עם פשטי התורה לישר'.⁶

3 עד כמה נשתרש מינוח זה מעיד השכלול שהכניס בו ר' עזרא גטניו (מס' 13 בנספח). בהקדמת 'ספר הזכרונות' הוא מודיע לקוראיו, שבלשון 'ר"ל' הוא מביא את ביאורי קודמיו, ובלשון 'נ"ל' — 'את מה שלמדוני רבותי וז"ל'. שטיינשניידר הבהיר שאין זו אלא לשון ענווה, שבה הוא מייחס לרבותיו את הביאורים שלו עצמו. ראה: M. Steinschneider, 'Gatigno', *Gesammelte Schriften*, Berlin 1925, p. 3, n. 6.

4 יוסף בן אליעזר (מס' 15 בנספח) לבר' יח, יג.

5 בנימין איספינוזה (מס' 31 בנספח) לקה' ה, א.

6 אנונימי I (מס' 9 בנספח) לשמ' ג, טו, בתוך: ח' כשר, 'לשאלת מחברו של "ביאור הסודות לראב"ע" המיוחס ליוסף אבן כספי', עלי שפר: מחקרים בספרות ההגות היהודית מוגשים לאלכסנדר שפרן, בעריכת מ' חלמיש, רמת-גן תש"ן, עמ' 102.

פירושי רד"ק וכומטינו אינם סופרקומנטרים השימוש הרב שעשה רד"ק בפירושי אבן עזרא ויכולתו הרבה במסירת דבריו תוך הבהרתם, מקנים, לכאורה, לפירושו מעמד של סופרקומנטר.⁷ ואכן, המבקש להבין את ביאוריו הקשים של אבן עזרא לבר' א, א-ג ימצא עזר רב בביאוריו של רד"ק לפסוקים אלו שבפירושו לספר בראשית: ציטוט על דרך הפרפרזה המאיר את לשונותיו הסתומות של אבן עזרא, סיכום כולל של תפיסתו (המובאת אמנם ללא ציון שמו בשם 'יש מפרשים'), ביאור הסוד האסטרונומי בעזרת דברי אבן עזרא במקום אחר ומיפוי העמדות הפרשניות על-ידי בירור נקודות ההסכמה ונקודות המחלוקת שבין רש"י לאבן עזרא.⁸ אף-על-פי-כן ברור בעליל שאין זה סופרקומנטר, שכן הפירוש ממוקד במישרין במלות המקרא, סלקטיווי בהבאת דברי אבן עזרא (שחלקם אף מובאים באורח אנונימי), עצמאי לגמרי בהכרעות, ומרבה בהבאת פירושיו שלו עצמו. יתרה מזו, בניגוד גמור לכל מחברי הסופרקומנטרים אין רד"ק מניח, שפירוש אבן עזרא מונח לפני קוראיו. דבר זה עולה מן העובדה, שהמובאות שלמות דיין כדי לעמוד ברשות עצמן, ומכך שהוא מעלים באורח שיטתי עניינים שאינו רוצה לדון בהם, כגון הרמזים הביקורתיים.

דין זה חל גם על פירוש התורה לר' מרדכי כומטינו, שכתבתו נסתיימה בקונסטנטינופול בשנת ר"ך (1460). מכיוון שכומטינו כתב פירושים לשלוש מונוגרפיות של אבן עזרא,⁹ ובגלל הישענותו היתרה על פירוש אבן עזרא, נחשב פירושו לתורה בטעות לסופרקומנטר, כפי שעולה מדברי יש"ר מקנדיה: 'ובהיותי בעיר קוסדינא רבתי בדיעות בקשתי לראות באורים של כהר"ר מרדכי כומטיאנו על ראב"ע בתורה'.¹⁰ ברם, לא זו בלבד שמתכונת הפירוש מעידה עליו שהוא ממוקד בתורה ולא במבארה, אלא שהוא עצמו מבהיר בהקדמתו החרוזה את טיב זיקתו לקורמו הנערץ עליו:

ואשים נכח עיני / את דברי זקני / אשר קדמוני ופרשו גם הם / ואקרא את דבריהם / ומכלם לא אביט יותר / רק במאמרי החכם ר' אברהם אבן עזרא כי הוא הפותר / וראש המפרשים אשר הלכו על דרך הפשט / וצף על ראשם ועל דבריהם שט / ובאשר יסכימו דבריו עם האמת והנכון / יחדו נמתק סוד

7 ראה: א"י ברומברג, 'הרד"ק כפרשן של הראב"ע בספר תהלים', סיני, סג (תשכ"ח), עמ' ד-יב.

8 ראה: פירוש רד"ק, מהדורת מ"ל קצנלנבוגן, תורת חיים בראשית: בראשית-חיי שרה, ירושלים תשמ"י, עמ' א-יא. דברי אבן עזרא שבהם נעזר רד"ק בביאור הסוד האסטרונומי לקוחים ככל הנראה מהפירוש הארוך לשמ"י, ו, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' עח.

9 פירושי ליספר השם' וליספר האחד' עדיין בכתב-יד, ופירושו ליסוד מורא' נדפס באופן חלקי על-ידי נ' בן-מנחם: שיר הפתיחה, ההקדמה והשער העשירי בספרו, מגני ישראל בוואטיקאן, ירושלים תשי"ד, עמ' 63-68, 176-185; והשער הראשון במאמרו 'פרקי ר' אברהם אבן עזרא', הדרום, כז (תשכ"ח), עמ' 211-220.

10 יוסף שלמה דילידיגו, מכתב אחוז, מהדורת א' גייגר, מלא חפנים, ברלין ת"ר [1840], חלק עברי, עמ' 20.

כירח יכון / ובאשר יראה לנו שתפש דרך אחרת / נפנה על ימין או על שמאל ברוח עוברת.¹¹

קומנטר וסופרקומנטר המשמשים זה בצד זה שני מחברים ביקשו, אמנם, לצרף את שתי המשימות במסגרתו של חיבור אחד, אך גם הם עשו זאת תוך הבחנה ברורה ביניהן. ר' אשר קרשקש (מס' 22 בנספח) כותב בהקדמה ל'אות נפש', שמשאת נפשו בחיבור זה היא לכנס את 'פשטי התורה על אדני פז מיוסדים', הלקוחים בחלקם 'מכל אשר היו לפנינו / אשר חבוריהם ופירושיהם לעינינו', ויתרם — חידושי שלו, אשר 'לא שערום ראשונים'. אך לפי שפירוש אבן עזרא לתורה הוא בעיניו המפתח העיקרי להבנתה, מן הדין שהסופרקומנטר ישמש בסיס ומבוא לקומנטר: 'אמנם נבאר דברי החכם א"ע וסודותיו הנעלמים / אשית דעתי ולבי שם כל הימים / ומהם אעשה עיקר במאמ' זה / כי הם אלי כדבר כל נביא וחווה'.¹² בהתאם לכך מחולק הפירוש לכל פרשה לשני מדורים, אשר הראשון שבהם הוא ביאורו לפירוש אבן עזרא, ודיבוריו המתחילים לקוחים מדברי אבן עזרא, והמדור השני הוא פירושו שלו לתורה, שדיבוריו המתחילים הם לשונותיה של התורה עצמה. בין שני המדורים חוצץ — לשם תוספת בהירות — ההיגד המפורש: 'ואחר אשר ביארנו דברי החכם א"ע בפר' בראשית נבאר לפי כונתינו / כאשר תשיג יד שכלינו / ומהאל אשאל עזר'.¹³

גם ר' שמואל צרצה (מס' 11 בנספח) שילב סופרקומנטר של פירוש אבן עזרא בחיבורו רב ההיקף 'מקור חיים' (פלנסיה 1368), אך במתכונת הרבה יותר מורכבת. מטרתו היתה לתת בידי הקורא המשכיל פירוש פשטי-פילוסופי לתורה שיהא אמין, עשיר ורב פנים. אך מודעותו החריפה לירידת הדורות ולפער הגדול שבין בעלי השכלה פילוסופית לבין הציבור הרחב, מחייבת אותו לעשות זאת בעיקר באמצעות דברי קודמיו. והריהו מלקט את ביאוריהם של גדולי העבר — החל בחז"ל וכלה בר' שלמה אלקוטשניץ

11 ראה: חיים יונה גורלנד (המכונה חיו"ג), 'תולדות הרה"ח ר' מרדכי כומטינו ז"ל' (מתורגם מרוסית ע"י יהודה הלוי לעוויק), תלפיות, א (תרנ"ה), עמ' 23. במונוגרפיה של אטיאס מוקדשים שני פרקים לניתוח השימושים השונים שעשה כומטינו בדברי אבן עזרא: החל בצטוט ישיר ובפרפרזה מבהירה וכלה בהסתייגות בוטה על דרך שאבן עזרא עצמו הסתייג מקודמיו. ראה: J. C. Attias, *Le commentaire biblique: Mordekhai Komtino ou l'herméneutique du dialogue*, Paris 1991, pp. 91–133. כדוגמה נאה לאימוץ ריבוני של שיטת אבן עזרא והפנייתה נגד ביאור של אבן עזרא עצמו הוא מביא את הביאור לבר' יד, ה: 'רפאים' — אמר ר' אברהם בן עזרא ז"ל שנקראו כן כי כל הרואה אותם יחשב מהרפאים שהם מתים, וכן האימים — שיפל עליו אימה. ומה יעשה בזוים [שאבן עזרא אינו מפענח את שמם]? ויתכן שיהיה להם ממון הרבה מאחר ש"זוז" אינו נזכר במקרא ברור שזו הצעה אירונית, והנכון שאין טעם בשמות' (ממש כפי שכתב אבן עזרא בפירושו לבר' י, ח: 'נמרוד' — אל תבקש טעם לכל השמות, אם לא נכתב'). שם, עמ' 116–117.

12 בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 30–31.

13 כ"י וטיקן 54, דף 12 ע"א.

— מביא אותם בלשונם בהתאם לסדר הכתובים, ומאיר את סתומותיהם במידת הצורך. במסגרת אנתולוגיה פרשנית מבוארת זו משמש לו פירוש אבן עזרא בתפקיד כפול: כמקור עיקרי בצד 'מורה הנבוכים' לביאורים פילוסופיים, וכמקור בלעדי לביאור פחות או יותר רצוף של פשט התורה. וכפי שהוא מלווה את מדרשי חז"ל בפענוח של סודם האליגורי, ואת דברי הרמב"ם ושאר 'החכמים הגדולים' בביאור כוונותיהם, כך הוא מסייע לקורא גם 'להבין סוד אבן עזרא וגם כן פשט פשט [רוצה לומר כל פשט ופשט] בדרכו הנכונה'.¹⁴ ביאוריו הפשטיים של אבן עזרא הם אפוא מעין עמוד שדרה של האנתולוגיה הפרשנית, המלכד את רכיביה ומבטיח את רציפותה. אופיו של 'מקור חיים' כפירוש התורה מקוים מכוח מתכונתו: הדיבור המתחיל הוא מקראי, המובאה הבאה אחריו היא בדרך כלל מלאה דיה לעמוד ברשות עצמה במנותק מהקשרה המקורי, והיא מובאת תמיד בשם אומרה תוך ציון ברור של תחילת הציטוט וסופו. בדרך כלל משלב צרצה את הסופרקומנטר על ביאוריו הפילוסופיים והפשטיים של אבן עזרא בקומנטר, ומשעבדו לצרכיו, אך הוא סוטה ממתכונת זאת כאשר הוא מעדיף להקדים את הדיון ב'ענינים מופלאים'¹⁵ שבפרשה, ולהשלים לאחר מכן את הפירוש הפשטי של גוף הפרשה באמצעות סופרקומנטר רצוף של פירוש אבן עזרא. כך הוא עושה, למשל, בפירוש פרשת תצוה, הפותח במלים: 'תחלה אכתוב פירוש הארבעה טורים [רוצה לומר החושן והאפוד] ואחר אכתוב פירוש פשטי'ן עזרא ז"ל'.¹⁶ לאחר הכרזה זו באה מובאה בת שני טורים מפירושו האבוד של ר' משה אבן תיבון, המבאר את צורת החושן ואת דרך פעולתו לאור דברי חז"ל. כנגדו מוצגת תפיסה אסטרולוגית של החושן באמצעות מובאה בת יותר מטור אחד מסופרקומנטר לפירוש אבן עזרא: 'זהר' שלמה'ן יעיש ז"ל¹⁷ ביאר סוד האפוד לפי דעת'ן עזר' וזהו לשונ'ן. לאחר מכן באה מובאה קצרה מ'מורה הנבוכים',¹⁸ שבה נדונה המדרגה הנבואית של 'רוח הקודש', אשר מאפשרת לכוהן הגדול לשאול באורים ובתומים. בעקבות הצגת שלוש הבחינות השונות של החושן והאפוד באמצעות מובאות, שאינן מלוות בביאור או בהבעת דעה משלו, אומר צרצה: 'ועתה אכתוב פירוש המלות הקצרות לפי דעת'ן עזרא',¹⁹ רוצה לומר, שבמקום לחזור למתכונת הקבועה של אנתולוגיה פרשנית מבוארת, הוא יסתפק

14 שמואל צרצה, מקור חיים, מנטואה שי"ט, שיר הפתיחה.

15 שם, דף נה ע"ב.

16 שם, דף נג ע"ב.

17 אף-על-פי שצרצה אינו מציין שמובאה זאת מתורגמת מערבית (כפי שהוא עושה לגבי שתי המובאות האחרות ממחבר זה שבדף פז ע"א; ובדף צ ע"א), ברי שגם היא לקוחה מן הסופרקומנטר (הערבי) של ר' שלמה בן אברהם אבן יעיש הישיש (שחי בסוויליה ונפטר בשנת 1345). וזאת מפני שמצד אחד אין הדברים באים בסופרקומנטר (הערבי) של ר' שלמה בן מאיר אבן יעיש הבחור (שחי בוולחג'רה באמצע המאה הארבע-עשרה), ומצד אחר הם מצויים, בנוסח כמעט זהה, בלקט עברי של ביאורי'ן יעיש הישיש. מסתבר אפוא שצרצה, שלפי עדות עצמו לא ידע ערבית, מצא מובאה זו בתרגום העברי שנשתמר גם בלקט הזה.

18 מורה הנבוכים ב, מה, תרגום שמואל אבן תבון, ד"ה 'המדרגה השנית'.

19 צרצה (לעיל, הערה 14), דף נד ע"ב.

בסופרקומנטר על ביאוריו הפשטיים של אבן עזרא. ואכן, מכאן ואילך מה הדברים שונה לגמרי: הדיבורים המתחילים אינם מוסבים על המקרא אלא על פירוש אבן עזרא, ומחמת קיטועם הנמרץ הם כופים על הקורא לעיין בפירוש אבן עזרא וללמוד את יתרת הפרשה לאורו.

ההתמקדות בטקסט המשני ותוצאותיה עשיית הטקסט המשני לראשוני חיונית לכותב הסופרקומנטר, אך מסוכנת לקוראו, שכן ההתמקדות בפירוש עלולה לנתקו מן הכתובים. לפיכך מזהיר אותו ר' יוסף אבן כספי בסוף ההקדמה ל'פרשת הכסף': 'ובקראו זה הספר יושם לפניו ספר התורה, ואז איש על מקומו יבא בשלום'.²⁰ בעוד שפירוש בשיטת הפרפרזה מאפשר לקורא להסתפק בו כתחליף נהיר לטקסט הטעון ביאור, אמורה שיטת הדיבור המתחיל למונעו מכך. יחד עם זאת מוצא אבן כספי לנחוץ להזכירו, שכפי שהסופרקומנטר לא בא לשמש תמורה לקומנטר, כך אין לראות את פירוש אבן עזרא כספר העומד ברשות עצמו. ר' יהודה אבן משקוני (מס' 10 בנספח), אשר לפי עדות עצמו השתמש בסופרקומנטר של אבן כספי, אימץ לא רק את עצת קודמו בעניין ההסתייעות בפירוש רש"י כדי להבין את פירוש אבן עזרא על דרך הניגוד,²¹ אלא גם את אזהרתו זאת, תוך שהוא הופך אותה על פיה:

ודע כי הקורא זה הספר, ר"ל 'ספר הישר', בלתי שיהיה לפניו חומש התורה שיעיין בכל פסוק ופסוק, יהרהר עמל ויוליד און ושקר. כי דברי החכם הנזכר הם על צד הדלוג וההשמטה, והרוצה להבינם היטב יקח למורה את ספר התורה והיו עיניו תמיד רואות את מורו.²²

אין הוא אומר שאסור לשכוח ש'ספר הישר' נכתב כפירוש התורה ושהוא חייב להיקרא כך, אלא ששיטת הדיבור המתחיל שנקט אבן עזרא, הנשענת על מובאות קצרצרות ובלתי רציפות, מחייבת את הקורא לחפש את הכתובים השלמים בתורה, וכך יהיה לו ספר התורה למורה בהבנת דברי אבן עזרא! דומה שניתן לומר, שלדעת אבן כספי הזיקה שבין התורה, הפירוש והסופרקומנטר משולה לתנועת מטוטלת, המוליכה מן התורה אל הפירוש ומן הפירוש אל הסופרקומנטר, ובחזרה מן הסופרקומנטר אל הפירוש ומן הפירוש אל התורה. לפי תפיסה זאת, התהליך הפרשני מתחיל בתורה ומסתיים בה, אך אצל משקוני חלה הזחה רדיקלית: מטרתו המוצהרת היא להבין היטב את פירוש אבן עזרא, ולשם כך יש להסתייע בתורה מכאן ובסופרקומנטר מכאן. זהו ביטוי קיצוני ואף מגוחך במקצת להכרה האמיתית, שלפיה יצליח בעל הסופרקומנטר להתמסר לביאור הפירוש, רק אם ימנע את עצמו מלהצטרף למפרש בעיסוקו במקרא גופו.²³ אי-אפשר לעסוק בעת ובעונה אחת הן במקרא והן

20 כ"י פריס-הספרייה הלאומית 184, סוף ההקדמה.

21 ראה לעיל, הערה 2.

22 א' ברלינר, אוצר טוב, ב (תרל"ז/תרל"ח) [הנספח העברי של *Magazin für die Wissenschaft*

des Judentums, 5 (1878)], עמ' 09.

23 ביטוי מוצלח יותר להכרה זאת מצינו באפיון העצמי של ר' משה הגולה (מס' 25 בנספח), הבא

במפרשו, בעיקר משום שהבנת הכתוב מחייבת להתמקד בהקשרו הספרותי במסגרת היחידה הרטורית וברקעו בעולם המקרא, ואילו הבנת הפירוש מחייבת להתמקד בהקשרו המתודי במסגרת שיטת הפרשן וברקעו בתרבות ימי-הביניים.

להתמקדות זו בהבנה מירבית של הפירוש יש פן נוסף: כשם שבירור דעות המפרשים שקדמוהו מעמיק את הבנת דברי המפרש, באשר הוא מבהיר את מקורות ההשפעה עליו ומבליט את מקוריותו ואת ייחודו, כך מטשטש המעקב אחרי דעות המפרשים המאוחרים לו את בחינת ביאוריו בזיקה הדוקה לזמנו ולמקומו. מוטב אפוא להפריד בין כתיבת הפירוש לבין החקירה המפליגה מעבר לו. רק לאחר שהושלם הסופרקומנטר ניתן להשתמש בו כבסיס נאות לבחינת הישגיו בני הקיימא של המפרש מנקודת הראות של חקר המקרא העכשווי, ולבדיקת מידת השפעתו על הבאים אחריו ומקומו בתולדות פרשנות המקרא.

הצבת הפירוש במרכז ההתעניינות עוצבה באורח גרפי בכ"י וטיקן 106 (הכתוב בכתביה ספרדית מן המאה החמש-עשרה) ובדפוס 'מרגליות טובה' (אמסטרדם 1722). בשניהם הוצב פירוש התורה לאבן עזרא במרכז העמוד גדול התבנית ומסביבו פירושו. וכפי שבמקראות גדולות מוקפת התורה בפירושה, כך מוקף פירוש אבן עזרא בכתב-היד בחמישה סופרקומנטרים, ובדפוס — בשלושה.²⁴ בשער של 'מרגליות טובה' ניתנת מעין הצדקה להזחה זו של תשומת הלב מן התורה אל הפירוש: 'והחכם הנ"ל פלאי פלאים עשה בפירושו על התורה. תורה היא וללמוד צריך פירוש לפירושו'.

ב. העידן הראשון: הסופרקומנטרים האבודים וראשוני השורדים

ר' יהודה אבן משקוני: הביבליוגרף הראשון של הסופרקומנטרים הביבליוגרפיה הראשונה של מפרשי אבן עזרא כלולה בהקדמת ר' יהודה אבן משקוני ל'אבן העזר'.²⁵ כפי שאבן עזרא ביקר בהקדמות לשני פירושי תורה את ארבע הדרכים שנקטו קודמיו, על מנת להבהיר את דרכו שלו, כך סוקר ומבקר משקוני

בחרוץ הסיום של 'אוצר נחמד': 'קרא עצמו "עבד אברהם אני" ו"משרת משה"', כ"י ירושלים-ספריית שוקן. לכאורה אין הוא אלא נגזר אחר מטבעות הלשון המקראיות (הלכותות מבר', כד, לד ובמ' יא, כח), אך גוף הפירוש מעיד שהן מביעות את המצב לאשורו: בעל הסופרקומנטר הוא עבד צמוד לפירוש של אברהם אבן עזרא, ורק משרת מרחוק את תורת משה.

24 תיאור כתב-היד ראה: בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 72-69 H. Cassuto, *Codices*; 163-166 *Vaticani Hebraici*, Vatican 1956, pp. על 'מרגליות טובה' ראה להלן בנספח, מס' 28.

25 בראש ההקדמה כתוב: 'אמר יהודה המכונה ליאון בה"ר משה המכונה משקוני', ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 01. בזמן דייק מהכפלת התיבה 'המכונה', שכונתו לומר, ששמו העברי הוא יהודה בן משה, וחניכתו היוונית — ליאון משקוני. אך בזמן מוסיף שבהקדמת 'ספר יוספין' בא גם האיתוי של שני השמות: 'אני יהודה אבן משקוני'. ראה: S. B. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, Alabama 1985, p. 133

את הישגי קודמיו כדי לסלול את הדרך בפני הסופרקומנטר שלו. הביבליוגרף . הביקורתית ממלאת משימה זו בכמה אופנים. ראשית, היא מאדירה את החשיבות היתרה של פירוש התורה של אבן עזרא על-ידי המחשת הריבוי המופלג של מבאריו: 'ואני ראיתי בימי קרוב לשלשים מיני באורים בספרו';²⁶ שנית, היא מעניקה לסופרקומנטר שלו את הגיבוי של מסורת פרשנית עתיקה ורצופה: 'ואין בין זמן חברו א"ע ז"ל את ספרו זה לזמן הביאור הנזכר רק תשעה שנים';²⁷ שלישית, היא מבססת את האמינות של ביאור סודות אבן עזרא על הסמכות של שני מוריו הדגולים: 'ואת סודות דבריו מפי חכמים גדולים קבלתי';²⁸ רביעית, היא ממחישה את הצורך בסופרקומנטר נוסף ואת עליונותו על כל קודמיו על-ידי מתיחת ביקורת נוקבת על החשובים שבהם:

מצאתי את רוב המעיינים בספר הנזכ' נבוכים, קצתם מחסרון ידיעתם במלאכת הדקדוק, המישרת הדבור החיצוני, וקצתם מחסרון ידיעתם במלאכת ההגיון, המישרת הדיבור הפנימי... וקצתם מחסרון ידיעתם בסודות החכמות הנעלמות... וקצתם חסרו כל, ואין כל מאום בידם מהדעות האמתיות.²⁹

ומכיוון שהביאורים המעולים של שני מוריו אינם מצויים תחת ידו, ואלה המצויים בידי ציבור הלומדים אינם עומדים באמות המידה המחמירות שהוא השכיל לנסח, הריהו מקבל על עצמו לכתוב 'ביאור שלא יצטרך המשכיל לבאור זולתו להבין כוונת החכם'.³⁰ הוא אף אינו חושש לסיים את ההקדמה בקביעה היומרנית, 'כי יהודה [משקונין] בזה הביאור גבר באחי'.³¹

אין לדעת אם הגזים משקוני באומרו, שראה קרוב לשלושים ביאורים לפירוש אבן עזרא, על כל פנים ניכרת בדבריו המגמה להפליג במספרם ולמעט באיכותם. בהתאם לכך הוא מציין בשמותם אחד-עשר בלבד, משום שיתרם אינם ראויים לאזכור ולהערכה, כאשר 'לא ראו צמאי'.³² העובדה שהוא פותח את הסקירה הביבליוגרפית בפירוש התורה לרמב"ן מעידה, שלא כל מה שמכונה בפיו 'באור' לפירוש אבן

26 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 07.

27 שם. פרופ' משה אידל הסב את תשומת לבי לביטוי נוסף של השאיפה לבסס את ההבנה של חיבור על הסברים שהגיעו מן המחבר עצמו — ר' יוסף אבן כספי כותב בהקדמת 'ספר המוסר': 'ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול, המורה השלם, ומצאתי שם זרעו, זרע קדש, דור רביעי ובניהם — חמישי, כלם צדיקים, אבל לא היו מתעסקים בחכמות, גם בכל המורה [אולי צ"ל התורה, או המדינה] לא היה שם חכמים, קראתי על עצמי "הוי היורדים מצרים לעזרה" (יש' לא, א), ואשיב אל ארצי בבושת פנים'. ראה: עשרה כלי כסף, מהדורת י" לאסט, פרסבורג 1903, עמ' 60.

28 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 05.

29 שם.

30 שם, עמ' 08.

31 שם, עמ' 010.

32 שם, עמ' 08.

עזרא ייחשב על-ידינו לסופרקומנטר. הרמב"ן הוא בעיניו 'תחלה במעלה'³³ מבין מפרשי אבן עזרא, ולפיכך חיוני מאוד בעבורו להוכיח את טעותם הגדולה של 'קצת מהפתאים', שביססו את התקפותיהם נגד אבן עזרא על הסתייגויותיו החריפות של הרמב"ן מכמה מביאוריו. לשם כך הוא נזקק להשערה נועזת ומרחיקת לכת, שלפיה המתח שבין ההתנגדות הגלויה של הרמב"ן לבין ההסכמה המוסתרת הינו לאמיתו של דבר מדומה. לדבריו, מתח זה לא נועד אלא לרמוז לקורא המשכיל, שאין להבין את התוכחות כמשמען, ושפירוש כתוב בלשון אוטורית, המעלימה 'מהמון הסכלים' מה שאין בכוחם להבין: 'ומי יודע אם דרך רמב"ן ז"ל ברוב תפישותיו ועצומותיו אשר עשה נגד השלם הנזכר [רוצה לומר אבן עזרא] זו הדרך. הלא תראה כי אמר עליו בפתיחת ספרו "ועם החכם ר' אברהם אבן עזרא תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרה". ואולי זו הדרך הוא האהבה המסותרת'.³⁴

ר' אבישי: החלוץ המדומה של מחברי הסופרקומנטרים מן המפרש הראשון במעלה עובר משקוני אל 'היותר ראשון בזמן' — ר' אבישי מבולגריה, אשר 'לפי המסופר — גם לפי הנראה מספריו וחבוריו — הוא היה קרוב לחכם א"ע ז"ל בזמן'.³⁵ באומרו 'ספריו וחבוריו' בלשון רבים הוא מתייחס לעובדה שלנגד עיניו היו לא רק הסופרקומנטר של אבישי, אלא גם פירושו לספר אסטרונומי של אבן עזרא, ששמו 'סולם המזלות הגדול' (חיבור זה אינו מוכר לנו משום מקור אחר). משקוני, שהיה אף הוא יליד בולגריה, מעיד:

אמנם לא זכינו מיום הפרדנו מארצנו לראות בשום מקום ספר סלם המזלות הגדול, ושם באר החכם ר' אבישי הנזכר זמן חבר החכ' אעז"ל ספר ספר מספריו. ואולם החכם ר' אבישי הנזכ' קבל זה בקבלה, כי היה קרוב לזמן החכ' אעז"ל לפי הידוע לנו בארצות ההן... או אולי ראה זה בספר מה חברו החכם אעז"ל ולא ראינוהו אנחנו.³⁶

דומה שמשקוני מבקש לשכנע את עצמו ואותנו, שהמידע הביוביבליוגרפי, ששאב מכתבי ר' אבישי, הוא אמין לחלוטין. לשם כך הוא מציין שר' אבישי נשען על מסורת ישירה וקצרת טווח, ולחילופין — על מה שאבן עזרא עצמו כתב בספר אסטרונומי נוסף, שגם עקבותיו אבדו. בהמשך הוא מספר, שלפי השמועה שהגיעה לאוזניו, הקדיש אבן עזרא חיבור זה, המכונה 'כוחות שנות האדם', לתיאור של מאגיה אסטרלית, המאפשרת לאדם למשוך כוחות עליונים ממזלו על-ידי התאמת פעולותיו לזיקת הגומלין שבין מערך המזלות בשעת המעשה ובין גילו המדויק של העושה. ספר זה, שלפי השערתו של משקוני היה לנגד עיניו של אבישי, כמוהו

33 שם, עמ' 07.

34 שם, עמ' 05-06.

35 שם, עמ' 07.

36 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף קכג ע"ב.

כמכרה זהב לביוגרף ולביבליוגרף. לפי המסופר, אבן עזרא הביא בו, לצורך ההדגמה וההוכחה, שפע של נתונים על קורות חייו שלו:

והגידו לי רואיו כי שם באר החכם אעז"ל כל תולדותיו וכל אשר קרהו מיום מולדו עד שנת פקודתו, שהיתה שנת חמש ושבעים לשנותיו... גם הגידו לי ששם פרט כל מעשיו וכל אשר עשה כל ימי חייו יום יום, שבוע שבוע, חדש חדש, שנה שנה. ואולי הספר ההוא, שבלי ספק הוא ספר נכבד, הגיע ליד החכם השלם ר' אבישי הנזכ', ומשם הוציא מה שאמ' בבאורו לספר שלם המזלות הגדול, ואשרי עין ראתה הספר ההוא.³⁷

בדברי התפעלות אלה של משקוני ממקסם שווא אוטוביוגרפי זה קשה לקבוע היכן פוסקת התמימות הבלתי ביקורתית שבהיסחפות אחרי משאלת הלב והיכן מתחילה העמדת הפנים הפסודודי-למדנית, אשר כמה מגילוייה נחשפו בידי משה שטיינשניידר ומיכאל פרידלנדר.³⁸ על כל פנים ברי, שאין ממש בטענתו, שהכרונולוגיה (הבלתי סבירה!) שהוא מבסס על מה שזכור לו מכתבי ר' אבישי חוזרת אל עדותו של אבן עזרא עצמו. כך אין ממש גם בטענתו, שר' אבישי היה בן זמנו הצעיר של אבן עזרא — טענה שעליה מבוססת הדעה הרווחת במחקר, שהפרשנות של כתבי אבן עזרא החלה בצמידות לכתיבתם. לאחרונה נתברר, שהחכם הביזנטיני ר' אלנתן בן משה קלקיש (לערך 1285 — לערך 1370) מדבר בספרו 'אבן ספיר' על הרב אבישי כבן דורו.³⁹ הווה אומר, שמשקוני נתפתה לתארך את הסופרקומנטר של אבישי לשנת 1170, כאשר לאמיתו של דבר הוא נכתב רק כמה עשרות שנים לפני זמנו שלו.⁴⁰

מכאן ואילך סוקר משקוני עוד תשעה מן הסופרקומנטרים, כפי שנקרו לו בדרכו בתחנות השונות של נדודיו 'לבקשת החכמה'.⁴¹ לסידור גיאוגרפי זה יש יתרון כפול: משקוני מוותר על כל יומרה להיות בעל ידיעות לגבי זמנם של המחברים, ובה בעת הוא מוסר מידע בלעדי, ובמידה ידועה אמין, לגבי הפריסה הטריטוריאלית הנרחבת של העיסוק הרב בפירושי אבן עזרא לתורה, כפי שהוא בא לביטוי הן בכתיבת סופרקומנטרים והן בלימודם. מתשעת הסופרקומנטרים הגיענו רק אחד — 'פרשת

37 שם.

38 ראה: M. Steinschneider, 'Jehuda Mosconi', *Magazin für die Wissenschaft des Judentums*, 3 (1876), pp. 149, 151–152.

39 ראה: 'אבן ספיר', כ"י פריס — הספרייה הלאומית 727. ועיין: 'תא-שמע', הרב ישעיה די

טראני הוקן וקשריו עם ביוזנטין וארץ ישראל, שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 416.

40 פרופ' ישראל תא-שמע הפנה אותי בטובו אל 'ספר יורה דעה' מאת החכם הביזנטי א'ב'ש'י

(כ"י אוקספורד-בודלי 267 [Opp. 212]). ברם בדיקת הספר העלתה, שאי-אפשר לזהותו עם

הסופרקומנטר האבוד של ר' אבישי, הן מפני שזהו פירוש על התורה ולא על פירוש אבן עזרא,

והן מפני שהמובאה הארוכה שמביא משקוני מפירוש ר' אבישי לפירוש אבן עזרא לוי' טז, ח

(כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף רצט ע"א-ע"ב) אינה מצויה בספר זה.

41 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 06.

הכסף ליוסף אבן כספי — והסקירה של משקוני, בתוספת המובאות המעטות שהוא מביא, הם המקור היחיד שיש בידינו לגביהם.

שישה סופרקומנטרים מביזנץ ומצרים שאבדו משקוני החל בלימוד פירוש אבן עזרא לתורה בילדותו בבולגריה מולדתו בעזרת הסופרקומנטר של ר' אבישי, ולאחר מכן המשיך באגריפון. באי זה, הגדול שבאיי הים האגאי (הקרוי גם נְגְרופוֹנטָה או אויה), למד בהדרגת מורו המובהק ר' שמריה, אשר אותו הוא מזכיר לרוב בכינויי הכבוד 'אדני רבי'⁴² ואף 'אדני רבי הגדול'.⁴³ בנוסף לביאורים שבעל-פה, 'אשר שמעתי מקטנותי מפי האדון הנזכר', הסתייע משקוני גם בסופרקומנטר שבכתב שנתחבר על-ידי מורו — 'הבאור הנזכר לא ראיתי מזמן היותי בן שבע עשרה שנה עד הנה אשר אני בן ארבע ושלשים שנה, לא נשאר לי ממנו בלתי אשר נשתל בשכלי ממנו'.⁴⁴ שטיינשניידר עשה ציוני זמן יחסיים אלה למוחלטים, על סמך התאריך וציון הגיל שאברהם ברלינר מצא בגוף הסופרקומנטר.⁴⁵ משקוני מציין שדבריו נכתבים ביום ב' בשבט קכ"ב (1362) בהיותו בן 34 שנה,⁴⁶ ומכאן שהוא נולד בשנת 1328, למד באגריפון עד שנת 1345, והחל בכתבת הסופרקומנטר בשנת 1362. ממצא זה אישש מבחינה כרונולוגית את הזיהוי של ר' שמריה האגריפונטי עם החכם הנודע ר' שמריה האקריטי, זיהוי שהציע אברהם גייגר, על סמך עדויות חיצוניות,⁴⁷ ונתאשר לאחרונה על-ידי קולט סיראט, על סמך עדותו העצמית של ר' שמריה בן אליא האקריטי. בפתח איגרתו על חידוש העולם, אשר שלח למלך נאפולי בשנת ח"ף (1328), הוא מציג את עצמו בתור 'החכם הישראלי תושב ניגריפונטיס יכהן'.⁴⁸ אמנם באיגרתו אל אנשי רומא, אשר בה הוא משיב על שאלתם בעניין חיבוריו, אין ר' שמריה מזכיר כלל שכתב ביאור על פירוש אבן עזרא לתורה,⁴⁹ אך ייתכן שהאיגרת חסרת התאריך קדמה לכתבת

42 שם, עמ' 08.

43 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף שג ע"ב.

44 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 08.

45 ראה: שטיינשניידר (לעיל, הערה 38), עמ' 537; וכן: A. Berliner, 'Super-Commentare zu

Abraham Ibn-Esra', *Magazin für die Wissenschaft des Judentums*, 3 (1876), p. 43

46 ראה בפירושו לשם יב, א, כ"י לונדון-מונטיפיורי 49.

47 ראה: א' גייגר, 'נוספות על דבר ר' שמריה האקריטי', החלון, ב (תרי"ג), עמ' 158-160; וכן:

שד"ל, 'מכתב י"ג', אוצר נחמד, ב (תרי"ז), עמ' 94.

48 ק' סיראט, 'מכתב על חידוש העולם מאת שמריה בן אליא אקריטי', אשל באר שבע, ב (תש"ס),

עמ' 199-227, המובאה באה בעמ' 219. בומן (לעיל, הערה 25), עמ' 131 מעיר בצדק שהכינוי

'האקריטי' אינו מעיד עליו שמוצאו מן האי כרתים, שכן בזיהויים העצמיים של ר' שמריה מוסב

הכינוי תמיד על אביו, אשר שימש כפרנס בכרתים (ראה, למשל, פירושו לשיר השירים, בתוך:

חמש מגילות עם פירושים עתיקים, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, בראש ההקדמה:

'נאם שמריה בן הנדיב אליהו מאקריטי ז"ל [עמ' יז] ובביאור ל"ו, ג: 'נאם שמריה בן הנדיב

אליהו הפרנס האקריטי' [עמ' קא]).

49 האיגרת נתפרסמה על-ידי שד"ל (לעיל, הערה 47), עמ' 90-94.

הסופרקומנטר, כשם שייתכן שכתבו לעצמו ולתלמידיו ולא הוציאו לרשות הרבים. גם העובדה שר' שמריה היה עדיין בחיים בשנת 1346 (שכן שנת ק"ו מאזכרת בגוף שניים מחיבוריו — 'ספר אמציהו' ו'ספר מורא'⁵⁰) אינה מתיישבת בנקל עם דברי משקוני, שהוא היה בן שבע-עשרה כאשר הפסיק ללמוד אצל ר' שמריה (כלומר בשנת 1345), ושהוא עזב את האי אגריפון 'אחר נתבקשן'! בישיבה של מעלה.⁵¹ ברם אין לראות בחוסר דיוק זה לגבי גילו בשנת חייו האחרונה של מורו עילה לפקפק במהימנות עדותו — היחידאית לפי שעה — בדבר 'הביאור, אשר בו חיי רוחי בדברי החכם הזה, היה הבאור אשר עשה אדני רבי הנזכר'.⁵² לעומת זאת, תמוהה מאוד העובדה שבפירושו הפילוסופי של ר' שמריה האקריטי לשיר השירים⁵³ לא ניכרת השפעת פירושו של אבן עזרא, ואף אין בו כל סימן להתמודדות עם דרכו המיוחדת בפירוש המגילה. קשה להניח שאף לא אחד משני פירושיו של אבן עזרא לשיר השירים — אשר אחד מהם נתחבר באיטליה, שבה חי ר' שמריה שנים רבות — היה מוכר לו. ברי על כל פנים, שבעוד הוא מזכיר את הרמב"ם תכופות, הריהו מתייחס לאבן עזרא פעם אחת בלבד, ואף במקרה זה אין הוא מכוון לדבריו בביאור לשיר השירים אלא בפירוש התורה.⁵⁴

באי חיוס שבמזרח הים האגאי, עיין משקוני בסופרקומנטר של ר' כלב קורשינוש מקונסטנטינופול, והוא משבחו הן על היותו 'גבור ציד בחכמת הדקדוק לפני כל החכמים'⁵⁵ והן על שנמנע מלבאר את אשר לפי עדות עצמו לא הבין: 'והטיב לעשות החכם הנזכר מכל חכמי זמנו / כי בכל סודות הספר לא חרץ כלב לאיש את לשונו'.⁵⁶ משקוני אינו אומר דבר על זמנו של ר' כלב, אך העובדה שר' אלנזן קלקיש מזכיר גם אותו כבן זמנו מעידה, שהוא חי במחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה.⁵⁷

בקפריסין מצא משקוני סופרקומנטר, שנכתב אף הוא בקונסטנטינופול, ואשר מחברו ר' דוד פרדליאון, לא הסתפק בהסברת ביאוריו הלשוניים-הדקדוקיים של אבן עזרא, אלא ביקש לחשוף גם את תעלומותיו. בהקדמה פוסק משקוני, ש'אמנם גם הוא לא הבינם עד תומם'.⁵⁸ אולם כאשר הוא מבקש להסתייע בו, הריהו מעדיף להציגו כמי שאכן היטיב להבין אך העלים מה שגילה: 'ובאמת בכל דרכי הסודות

50 ראה: ש' רוזנברג, 'לוגיקה ואונטולוגיה בפילוסופיה היהודית במאה הי"ד', עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד, עמ' 94, 96-97.

51 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 06, וכך הנוסח גם בכתב-היד.

52 שם, עמ' 08.

53 ראה לעיל, הערה 48.

54 בביאורו לשה"ש ו, ד (שם, עמ' קה) הוא מתייחס ככל הנראה לפירוש אבן עזרא לבמ' א, יט. א, יט.

55 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 07.

56 כ"י לונדון-מונטפיורי 49, דף רצט ע"ב-ש ע"א.

57 ראה: תא-שמע (לעיל, הערה 39), עמ' 416.

58 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 07.

היה החכם ר' דוד משכיל וי"י עמו / ואולי לא רצה לגלות ענין כל סוד עד תומו / אמנם נמקן עמו.⁵⁹

משפט חמור ביותר מוציא משקוני על הסופרקומנטר של ר' ישעיה מתרני (מטרני), אשר אותו מצא ב'מדינת צחוק', עיר שעדיין לא זוהתה. מצד אחד, הוא מאשים אותו בפלגיאט: 'ודבריו בו הם כולם [!] גנובים מדברי החכם ר' כלב הנזכר', ומצד אחר, הוא פוסק שמה שמקורי אצלו מוטעה לחלוטין: 'ואמ' סברות בסודות הספר הלא הן סברות מעדירות האמת'.⁶⁰ משקוני העלה על הכתב או רשם בזכרוננו מובאה ארוכה למדי מדברי ר' ישעיה בסוד עזאזל (וי' טז, ח), ומן הסתם הוא החיל את ביקורתו החריפה — והמוצדקת — כלפיה גם על יתרת ביאוריו. שטיינשניידר כבר פקפק, אם ניתן לזהות מחבר זה עם ר' ישעיה הזקן מטרני,⁶¹ וישראל תא-שמע הוכיח, שכל המידע של משקוני בנדון אינו מתאים לר"ד הזקן, וזאת משני טעמים. ראשית, שנת פטירתו של ר"ד הזקן היתה 1280 בקירוב, ולפי זה לא יכול היה ליטול מאומה מר' כלב, שחי כמאה שנה לאחריו. שנית, לא זו בלבד שתמוהה העובדה שאין שום עדות נוספת לגבי סופרקומנטר על אבן עזרא מפרי עטו של חכם נודע כר' ישעיה מטרני, אלא שלא סביר שכתבו, שכן בפירושו לנ"ך אין ניכרת השפעת אבן עזרא.⁶² על כך יש להוסיף שהגישה הביקורתית הקיצונית למדי, המבוססת במובאה שהביא משקוני, אינה הולמת כלל ועיקר את דרכו של ר"ד הזקן.

ב'מדינת לדיקיא' שבאסיה הקטנה ראה משקוני את הסופרקומנטר של ר' אליהו משראש, כלומר מן העיר Serres שבהרי מקדוניה, אשר שמה מתועתק לעברית גם 'שיריין' או 'שירון'.⁶³ הוא משבח אותו על תרומתו להבנת 'כל מה שדבר האעזז'ל בספר על פי חכמת התכונה', ומגנהו על שיש בו 'דברי מבוכה ושבוש'.⁶⁴ מסתבר שמלות הגנאי מוסבות בעיקר על הקטע מביאורו לוי' טז, ח, שבו הוא ייחס לאבן עזרא את התפיסה הביקורתית, שלפיה נוספו לתורת משה במרוצת הדורות שלושים ושלוש תוספות.

משם נסע משקוני למצרים, ולמד אצל ר' עובדיה המצרי, אשר לפי השערת

59 כ"י לונדון-מונטפיורי 49, דף ש ע"א.

60 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 07.

61 שטיינשניידר (לעיל, הערה 38), עמ' 538, הערה 5.

62 תא-שמע (לעיל, הערה 39), עמ' 416.

63 בומן מציע לזהות את אליהו מחבר הסופרקומנטר עם אביו של הסופר שהעתיק את כ"י אוקספורד-בודלי 1467 (Hunt. 128), הכולל כתבים דקדוקיים שונים, וביניהם 'ספר צחות' ו'ספר מאזנים' לאבן עזרא. בקולופונים שבסוף שני ספרים אלה רשום שם הסופר 'שמואל הכהן בן אליהו הכהן' (ללא ברכת המתים), ומצוינים התאריכים כ"ח כסלו ו-ט"ו שבט בשנת ס"ח (1308) והמקום — 'קהל שירון'. ראה: בומן (לעיל, הערה 25), עמ' 241. זיהוי זה אכן סביר מאוד בגלל השיתוף במקום והשיתוף בעיסוק בכתבי אבן עזרא, והוא פותח פתח לקביעת זמן כתיבת הסופרקומנטר בידי ר' אליהו בראשית המאה הארבע-עשרה. רוצה לומר כארבעים שנה לפני שהגיע לידינו של משקוני.

64 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 08.

ברלינר, הוא ר' עובדיה בן דוד המצרי, שחיבר באותן שנים עצמן פירוש ל'הלכות קידוש החודש' לרמב"ם.⁶⁵ מורו זה היה רבו העיקרי, שכן הוא מכנהו 'אדני רבי המובהק שרוב חכמתי ממנו',⁶⁶ ומפליג בחשיבות הסופרקומנטר האבוד שהוא כתב: 'יאיר נתיב באור אדני רבי המובהק, שרוב חכמתי ממנו'.⁶⁷

מן הפריהיסטוריה להיסטוריה: שרידה חלקית של הסופרקומנטרים שנתחברו בפרובנס

לימים השתקע משקוני באי מיורקה, ושם עסק ברפואה, ערך את 'ספר יוסיפון' על-פי כמה כתבי-יד (1356), כתב את הסופרקומנטר 'אבן העזר' (1362-1370), ושם גם כינס ספרים רבים. לפי עדות עצמו שימשה לו ספרייתו מעין תחליף לאורח החיים של תלמיד נודד: במקום לתור 'אחרי החכמים המורים בצדקה' הוא רוכש, מממן העתקה, ואף מעתיק כמו ידיו את 'ספרי החכמים אשר יצא להם שם בחכמה, להשביע נפש השוקקה'.⁶⁸ וכך הוא מספר בסוף הקדמת 'אבן העזר', שבבואו למיורקה הוא מצא שם שני סופרקומנטרים שנכתבו בפרובנס — בידי ר' יוסף אבן כספי ובידי ר' משה אבן תיבון — ושביקורו בעיר פרפיניאן שמצפון לפירנאים מצא את השלישי — מאת ר' שמשון קינו ממרסיל. את הסופרקומנטר של ר' יוסף אבן כספי הוא מזכיר בהקדמה באורח סתמי, 'באור נכבד',⁶⁹ ובגוף הספר הוא מציין בשמו 'פרשת הכסף'.⁷⁰ ולפי שסופרקומנטר זה מצוי בידינו (מס' 3 בנספח), אין אנו זקוקים לא למידע המועט שמשקוני נותן אודותיו בהקדמה ולא למובאות הפזורות בספרו.

לעומת זאת, 'אבן העזר' הוא המקור היחיד לידיעותינו הדלות לגבי הסופרקומנטר האבוד של ר' שמשון קינו. בהקדמה משקוני מסתפק בציון העובדה שהמחבר זכה להערכה רבה בקרב מביני דבר: 'והוא אצל מלבי [בכה"י: מלכי, וכצ"ל] החכמה ברוב מה שאמר בביאור הספר הנזכ' יתקלס'.⁷¹ ואילו בפירוש הוא מעיד על גישתו הביקורתית המובהקת בסוגיית 'והכנעני אז בארץ', אשר ממנה הוא עצמו ממנהר להסתייג: 'והנה זה הביאור אשר בארו אלה פה לא חפצתי בו ולא ישר בעיני שכלי,

65 ברלינר (לעיל, הערה 45), עמ' 44.

66 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף שה ע"ב.

67 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 08.

68 'הקדמה ליוסיפון מר"י משקוני, מכ"י אשר ברומא', אוצר טוב, א (תרל"ז) [הנספח העברי של *Magazin für die Wissenschaft des Judentums*, 4 (1877), p. 020]. על שתי רשימות הספרים ששרדו מספרייתו של משקוני ראה: I. Levi, 'L'inventaire du mobilier et de la bibliothèque d'un médecin de Majorque au XIVe Siècle', *REJ*, 39 (1899), pp. 242-249; M. Steinschneider, 'La bibliothèque de Leon Mosconi', *ibid.*, 40 (1900), pp. 62-73, 168-187.

69 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 08.

70 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49 דף רע ע"א, רעד ע"א.

71 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 08.

ואע"פ שגדולים חקקי לב בחכמה נטו לזה הדעת, ומכללם החכם ר' משה ן' תבון, גם החכם ר' שמעון [!] קינו...⁷²

ממיעוט התייחסויותיו של משקוני לסופרקומנטר של ר' שמשון ניכר שהוא לא רכש אותו, אלא הסתפק בעיון חטוף בעותק שמצא בבית מארחו בפרפיניאן. ואילו את הפירוש של ר' משה אבן תיבון הוא החשיב, כנראה, יותר, שכן חיבור זה היה ברשותו בשנים הארוכות שבהן כתב את הסופרקומנטר הארוך שלו.⁷³ מעידים על כך, קודם כול, הריכוז היחסי של המובאות והאזכורים, פיזורם לאורך הספר⁷⁴ ואריכותה היתרה של המובאה הרביעית (בעניין סוד עזאזל וסוד שמו). בנוסף לכך יש סימנים מובהקים של ציטוט מן הכתב: הדברים מובאים בלשון המחבר המדבר בעדו: 'ואמ' עוד: ונועדתי אני משה בן החכם ר' שמואל אבן תבון ז"ל בהבנת הסוד בענין עזאזל... כי מצאתיו...'⁷⁵ ומשקוני משתמש במונח המקובל 'עד כאן לשונו' לציון סוף ציטוט: 'עכ"ל הרמב"ן ז"ל בבאורו לספר הישר'.⁷⁶

אמת, מובאה אחת, שלא מנינו אותה לעיל, הוא מצטט מכלי שני: 'והחכם אבן כספי ז"ל אמ' כי ראה ר' משה אבן תבון פי' על פסוק "ויהי בנסעם מקדם" (בר' יא, א) זה הפי' אמר...'⁷⁷ מובאה זו אכן לקוחה כלשונה מ'פרשת הכסף',⁷⁸ ומסתבר שמשקוני מביאה משם משום שהיא נעדרה מסיבה איוז שהיא מן הסופרקומנטר של אבן תיבון שהיה ברשותו. בשינויי לשון קלים חוזרת ומצוטטת מובאה זאת בעוד ארבעה סופרקומנטרים: (א) 'מקור חיים' לר' שמואל צרצה (מס' 11 בנספח), אשר גם הוא לקחה ככל הנראה מאבן כספי, שכן הוא מקדים לה מסירה אנונימית של דברי אבן כספי בנדון;⁷⁹ (ב) 'ספר הזכרונות לר' עזרא גטניו (מס' 13 בנספח), המייחס אותה במפורש לאבן כספי;⁸⁰ (ג) 'המאור הגדול לר' שם טוב אבן

72 ראה בפירושו לבר' יב, ו, כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף לו ע"א.

73 דבר זה ניתן לומר, אמנם במידה פחותה של ודאות, גם לגבי 'פרשת הכסף' לאבן כספי.

74 המובאות: כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף כד ע"א, פד ע"א, רסג ע"א, ש ע"א-שב ע"א; האזכורים: שם, דף לו ע"א, קנג ע"א.

75 שם, דף שם ע"א. בהקדמות לספריו ששרדו בא זיהוי עצמי זה בניסוח מורחב במקצת: 'אני משה בר' שמואל בר' יהודה בן תבון מרמון ספרד', הקדמת 'ספר פאה', כ"י אוקספורד-בודלי (Opp. 241), 939, דף 11 ע"א, ובתוספת ברכת המתים "ז"ל' בהקדמת פירושו לשיר השירים, ראה: משה אבן תיבון, פירוש על שיר השירים, ליק 1874, עמ' 6.

76 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף שב ע"א; ובדומה לכך דף כד ע"א, פד ע"א.

77 שם, דף יט ע"א.

78 פרשת הכסף (מס' 3 בנספח) לבר' ב, יב, ד"ה 'והנה שכחו', כ"י וטיקן 36.

79 ראה בפירושו לבר' ב, יב, צרצה (לעיל, הערה 14), דף ו ע"ב. לכאורה החזיק ר' שמואל צרצה את הסופרקומנטר של אבן תיבון בידו, שכן בראש פרשת תצוה הוא מביא ציטטה ארוכה הפותחת ב'כת' הר' משה ן' תבון' (שם, דף נג ע"ב) ומסיימת ב'ע"כ לשון הר' משה ן' תבון' (שם, דף נד ע"א). ברם ברי שהדברים לקוחים מספר אחר של משה אבן תבון, שכן המתוכנת של ביאור זה לפרשת האפוד והחושן היא של קומנטר ולא של סופרקומנטר, ובהתאם לכך אין בו שום זיקה לשונית, עניינית או מושגית לפירוש אבן עזרא לפרשה זו. ואולי לקוחים הדברים מפירושו לתורה, שהותיר אחריו כמה עקבות קלושים, ראה: שטיינשניידר (לעיל, הערה 38).

80 ספר הזכרונות לבר' ב, יב, כ"י אוקספורד-בודלי 231 (Hunt. 217).

מאיור (מס' 16 בנספח), שגם הוא מקדים לה מסירה אנונימית של דברי אבן כספי;⁸¹ (ד) 'צפנת פענח' לר' שם טוב אבן שפרוט (מס' 18 בנספח), המציין שזהו ציטוט תנייני; וראיתי כתוב בשם ר' משה בן תבון...⁸² ברי שציטוטים אלה כולם תניינים, ומסתבר שהם לקוחים במישרין או בעקיפין מ'פרשת הכסף', ועל כן אין בהם משום עדות על תפוצת הסופרקומנטר של ר' משה אבן תיבון.

לעומת זאת הגיעתנו מובאה אחרת בשני ציטוטים ראשוניים, אשר עדויותיהם, הבלתי תלויות זו בזו, יש בהן כדי לאשש את בעלותו של אבן תיבון על הסופרקומנטר. הכוונה לפענוח מפורט למדי של הביאור האליגורי של אבן עזרא לפרשת גן העדן.⁸³ פענוח זה מצוטט לראשונה על-ידי ר' שלמה אבן יעיש הבחור (מס' 6 בנספח), הכותב בסוף המובאה: 'זה נמצא בטופס ראיתי מן החכם ר' משה בן החכם ר' שמואל בן תבון';⁸⁴ ובשנייה על-ידי משקוני, שכתב את ספרו כמה עשרות שנים אחרי אבן יעיש, וככל הנראה לא הכירו. הוא מביא את הביאור כמעט באותו נוסח ומציין בראשו: 'והחכם ר' משה בן השלם ר' שמואל אבן תבון פי' בזה המאמר זה הפי'.'⁸⁵

גם אלמלא העיד ר' שלמה אבן יעיש על עצמו שהוא איננו מצטט את אבן תיבון מכלי שני, אלא מתוך הסופרקומנטר גופו שהיה לנגד עיניו, יכולים היינו לעמוד על גודל השפעתו של קודמו על פירושו. שכן למרבית המזל שיקע אבן יעיש בשני מקומות בביאוריו חלק ניכר מדבריו של אבן תיבון על סוד עזאזל וסוד שמו,⁸⁶ דברים אשר הגיעו לידינו, ביתר שלמות ובציון שם המחבר, באמצעות חיבורו של משקוני. בשני מקומות אלה מביא אבן יעיש את דעותיו של אבן תיבון באורח אנונימי ואף ללא שום סימן או ציון שיבהיר שדברים אלה שאולים ממחבר אחר.

81 המאור הגדול לבר' ב, יב, כ"י אוקספורד-בודלי 228 (Poc. 207).

82 צפנת פענח לבר' ב, יב, כ"י אוקספורד-בודלי 2350 (Opp. Add. 4° 107).

83 ראה בפירושו הקצר לבר' ג, כד, ד"ה 'מאור השכל יצא החפץ', מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), א, עמ' ל.

84 נוסח זה, הבא בכ"י קמברידג' 47 (Add. 510), חסר בכ"י וטיקן 54, המצטט את המובאה באורח אנונימי, כשבתחילתה הסימן 'פ"א' (פירוש אחר). נראה ש'טופס' משמעו 'עותק', כפי שמשמש מונח זה בקולופונים אשכנזיים, ראה: מ' בית-אריה, 'מחזור וורמס' — תולדותיו ותכונותיו הפליאוגרפיות והקודיקולוגיות', מחזור וורמזיא: כרך המבואות, בעריכת מ' בית-אריה, ואדוו — ירושלים תשמ"ו, עמ' טז, סוף הערה 53. מטרת הציון היא להדגיש, שהציטוט אינו מכלי שני אלא מן הסופרקומנטר גופו. אבן תיבון מאוזכר שנית בכ"י קמברידג' 47, אך אזכור זה יסודו בטעות. אבן עזרא כותב בפירוש הארוך לשמ' יט, א, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' קיט: 'אם לא יהיה פ' ר' משה נכון', והכוונה לביאור של ר' משה הכהן (אבן ג'קטילה), אשר כבר הובא באריכות בפירושו לשמ' יב, ב, ד"ה 'ראש חדשים', שם, ב, עמ' עד-עה. שני המעתקים של הסופרקומנטר לא פענחו כראוי מלים אלה, המשמשות בו כדיבור המתחיל, וכתוצאה מכך נתקבלו שני נוסחים שגויים: בכ"י קמברידג' 47 — 'פ' ר' משה בן תבון', ובכ"י וטיקן 54 — 'פ' ר' שמעון נכון'. וברי שטופר כ"י קמברידג' נגרר אחרי האזכור הקודם של אבן תיבון בביאור לבר' ג, כד, ואילו שטופר כ"י וטיקן, שלא מצא שם זה לפניו, טעה בכיוון אחר.

85 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף כד ע"א.

86 ראה בפירושו לבר' יב, ו ולוי' טז, ח, כ"י קמברידג' 47 (Add. 510).

הדעת נותנת, שהאנונימיות המלאה שירתה את אבן יעיש בבקשו לאמץ ללא שיוור את הגישה הביקורתית של אבן תיבון, כפי שציון שמו של בעל הדעה הנועזת על-ידי משקוני שירת אותו בבקשו להסתייג ממנה תכלית הסתייגות.⁸⁷ כידוע קבלה הגישה הביקורתית את עיצובה המושלם, מבחינת הטיעון השיטתי והניסוח הצלול, ב'צפנת פענח' לר' יוסף בן אליעזר הספרדי, ועד עכשיו היינו סבורים, שמקור ההשראה של ר' יוסף בן אליעזר היה אבן יעיש. דבר זה ניכר מהשוואת דבריהם בנדון, ומאושש על-ידי העובדה שבכ"י אוקספורד-בודלי 232 (Hunt. 293) של הסופרקומנטר של אבן יעיש נשתמר העתק של קולופון של מעתיק קודם, שאינו אלא ר' יוסף בן אליעזר עצמו. מדבריו שם עולה, שהעתקת החיבור תוך תיקון יסודי של שיבושיו הרבים ('ומקצתם תקנתי מדרך הסברא ומקצת' מדרך הקבלה ומקצתם הנחתי בלי תיקון') ותוך כתיבת השגות בשוליו ('עשיתי לחדד שכלי ולהיות לי לזכרון'), שימשה לו כמעין עבודת הכנה לכתיבת חיבורו שלו.⁸⁸ ואילו עתה, משנחשף המקור של דברי אבן יעיש בנדון, נתברר לנו מה שמן הסתם לא היה ידוע לבעל 'צפנת פענח': אבן יעיש לא היה אלא מתווך, אשר באמצעותו השפיע ר' משה אבן תיבון שפע ברכה על ר' יוסף בן אליעזר.

אישוש הסבירות של השיוך של שרידי הסופרקומנטר לר' משה אבן תיבון

השיוך של שרידי הסופרקומנטר המובאים על-ידי משקוני לר' משה אבן תיבון נתמך אמנם על-ידי עדותו הנפרדת של אבן יעיש, אך כדי לסלק כל ספק בנדון צריך למצוא מענה לכמה תמיהות. הראשונה שבהן מקורה בעובדה שהמובאה הארוכה, שמביא אבן תיבון מדברי רב סעדיה גאון בסוגיית השעיר לעזאזל,⁸⁹ אינה ניתנת כמצופה בתרגום של סבו, ר' יהודה אבן תיבון. תחת זאת היא נמסרת בתרגום אנונימי קדום יותר, הכתוב על דרך הפרפרזה; תרגום זה נשתמר בכמה כתבי-יד, ותמצית ממנו מהווה את חלקו הראשון של 'ספר החיבור' לר' ברכיה הנקדן. העניין תמוה אך אינו מכריע, שכן ייתכן שמשום מה לא היה ברשותו של ר' משה אבן תיבון בשעת הכתיבה לא התרגום של סבו — שנכתב בשנת 1186, כלומר כשמונים שנה קודם לכן — ולא המקור הערבי, שמתוכו יכול היה לתרגם בעצמו. ברי על כל פנים שר' משה אבן תיבון הקפיד להבהיר לקוראיו, שהוא מצטט את התרגום שנדחה לימים על-ידי התרגום של סבו. אף-על-פי שהוא ידע ללא ספק, שר' יהודה אבן תיבון קרא לספרו של הגאון 'אמונות ודעות' ולפרקיו — 'מאמרים', בעוד התרגום האחר מכונה 'ספר האמונות' ופרקיו — 'מגילות', הריהו מקדים למובאה את מראה המקום:

87 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף ש ע"א-ע"ב.

88 כך הסיק דוד הרצוג מלשון הקולופון ומשאר הנתונים. ראה: צפנת פענח, מהדורת ד' הרצוג, ב, ברלין 1930, עמ' XV-XVI. הקולופון מובא שם ברובו, ונדפס שנית בשלמותו על-ידי בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 40-41. וראה גם: מ' בית-אריה, 'כתבי-יד עבריים שהועתקו בירושלים או על-ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשל"ט, עמ' 257-258.

89 אבן העזר, כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף שב ע"א.

'בספר האמונות, בסוף המגלה השלישית'. ציון זה בא כלשונו גם בסופרקומנטר ש: אבן יעיש, וברור שהוא לקחו מר' משה אבן תיבון, שכן רק אצל שניהם ישנה בדברי רב סעדיה גאון תוספת ניכרת, שאינה מצויה לא במקור הערבי,⁹⁰ לא בתרגום אבן תיבון ואף לא בשני כתיב־יד של התרגום הפרפרסטי.⁹¹ בכל אלה מסתיימים דברי רב סעדיה בהסברת עניין הגורלות, ואילו האסמכתות מדברי חז"ל, שר' משה אבן תיבון ואבן יעיש מביאים בשם הגאון,⁹² חסרות בהם. נמצאנו למדים, שר' משה אבן תיבון השתמש בנוסח מורחב — אולי מחמת תחיבה — של התרגום הקדום, ושאבן יעיש נגרר אחריו גם בזאת.

התמיהה השנייה מתעוררת לנוכח העובדה שמשקוני עצמו מטיל במקום אחד ספק בבעלותו של ר' משה אבן תיבון על הסופרקומנטר ששמו קרוי עליו. ואלה דבריו:

... עכ"ל החכם אבן תבון. והאלים יודע שדעת זה הבאור הוסיף מכאוב על מכאובי בהבנת זה המאמר, ואלו לא היה החכם הנזכר, ר"ל אבן תבון, מפורסם בחכמה לא הייתי חושש בדבריו. אמנם מבוכתי היא איך איש כמוהו, כבודו מונח במקומו, יחטא בהבנת דברי חכם כזה. האלהים יכפר בעד שגגותינו. מה טוב ומה נעים הוא לכל חכם לפלס בפלס משפט השכל, ולאזון במאזני צדק הדעת דבריו טרם שיכתבם בספר. ואולי הבאור שראיתי מיוחס לחכם ר' משה תבון ולא הוא חוק בעליו, והאל יודע האמת.⁹³

כרם אין בדברים אלה משום ערעור ממשי של הבעלות של אבן תיבון על הסופרקומנטר, וזאת משתי סיבות. ראשית, בניגוד למקובל עלינו משקוני משתמש במונח 'מיוחס' לציין שיוך ודאי,⁹⁴ ושנית, הבעת ספק לגבי הבעלות ואף שלילתה הגמורה יכולה לשמש אמצעי לבטא הסתייגות חריפה מתוכנו של היגר מסוים (אמצעי זה הופנה גם כלפי רמזיו הביקורתיים של אבן עזרא עצמו⁹⁵). מה שנראה לנו כ'ביקורת גבוהה', הנשענת על ראיות פנימיות או חיצוניות, אינו אלא הבעת התנגדותו העניינית או מורת רוחו האמונית של הכותב.

90 ראה ספר הנבחר באמונות ובדעות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' קמז-קמח.

91 בכ"י אוקספורד-בודלי 1224 (Opp. 599) ובכ"י מינכן 42 הדין בסוגיית עזאזל מסתיים במלים 'בהר הנקרא עזאזל והוא הצוק'. ואילו בכ"י וטיקן 269, דף 64 ע"א וגם ב'ספר החיבור' לר' ברכיה הנקדן (מהדורת ח"ה גולנץ, לונדון תרס"ב עמ' 20) חסר כל הדין בסוגיית עזאזל, ולפיכך איי אפשר להסתייע בהם.

92 אסמכתאות אלה פותחות במלים 'ובמקדש היו מוליכין'.

93 הדברים באים לאחר הבאת הביאור של אבן תיבון לפירוש האליגורי של אבן עזרא לבר' ג, כד. ראה: כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף כד ע"א.

94 המונח חוזר תכופות בהקדמה ל'אבן העזר', ראה: ברלינר (לעיל, הערה 22).

95 כך, למשל, ניסה הרב גר די לאקוילא (איטליה, ראשית המאה השמונה-עשרה) לגולל רמזים אלה על יצחק אבן עזרא: '... בן אחד (היה) לאותו צדיק יצא לדת הישמעאלים והוא שלח ידו בספר. זה נוכל לומר בדברים הקשים הנמצאים בו, או נתלה החסרון בדיעתנו. ולכל האופנים אין לחשוב עליו מחשבת פסול...'... נ' בן-מנחם, ענייני אבן עזרא, ירושלים תשל"ח, עמ' 327.

והתמיהה השלישית נובעת מן הקושי לשייך סופרקומנטר על פירוש התורה של אבן עזרא לנציג מובהק של האסכולה המיימונית, אשר הפשט הפילולוגי כשהוא לעצמו לא נחשב בה כראוי לעיסוק שיטתי. בהקדמה לפירושו הפילוסופי לשיר השירים מסביר ר' משה אבן תיבון, שבפרשנות המקרא 'לב המשכיל יבקש הדעת הנעלם, כי לא יסתפק בנגלה', ולפיכך מי שמתעלם מן המשמעות הפנימית, הנסתרת, מונע את עצמו מלהבין אף את המשמעות החיצונית, הגלויה: 'ויאכל הקליפה לבד, ולא בשלימותה וכוונתה השנית, אבל בדרך אולת, כי לא יסתכל וידע אפי' כונת הנגלה ותועלתו ותכליתו'.⁹⁶ כלל זה חל על 'רבים מספורי הכתוב', כאשר הם דברי 'משל ומליצה, דברי חכמים וחידותם',⁹⁷ וביתר תוקף על שיר השירים, אשר שמו מעיד עליו שהוא 'נאמר בדרך מליצת השיר יותר מכל השירים'.⁹⁸ ולפי ש'הראשונים הלכו בפירושה [של המגילה] בדרכים שונים, קצרו מהשגיח על פרטיה והחלק פרשיותיה, והשיבו אותה כלה לדרשות, והחכם א"ע מכללם', קיבל אבן תיבון על עצמו לפרשה בשיטת הרמז הפילוסופי, כפי שהותוותה והודגמה על-ידי הרמב"ם ור' שמואל אבן תיבון: 'נמשך בפירושה אחר מה שפירש הרב המורה בפסוקים ממנה, ואשר הרחיב בהם אבא מרי מ"כ [=מנוחתו כבוד]'.⁹⁹ לא ייפלא שפרשן פילוסופי, המגלה בפרטי הפרטים של אהבת הרעיה לדודה 'משל על שלימות שכל האדם ודבקתו עם השכל הנפרד',¹⁰⁰ דוחה בשתי ידיו את האליגוריציה הדתית-הלאומית, שיסודה במדרשי חז"ל ושאף אבן עזרא אימץ אותה כ'פעם השלישית' שבפירושו לשיר השירים. וזאת משום שגם אליגוריציה זו מרדדת את השירה הנשגבה, שכולה קודש קודשים, כאשר היא דורשת אותה על נפתולי אהבת כנסת ישראל לקב"ה, ומותירה אותה במישור ההיסטורי. האמנם יש להסיק מביקורת גלויה זו על דרכו של אבן עזרא בפירוש שיר השירים, שאבן תיבון החיל את משפטו הקשה על פרשנות הנגלה, המתעלמת מן התוך הפילוסופי, גם על פירוש אבן עזרא לתורה?

בחומר המועט שהגיענו אין על כך תשובה ישירה. אך דומה שכל מה שמצינו בו מתיישב עם ההנחה, שהסודות והרמזים המרוכבים שבפירוש התורה לאבן עזרא יכלו להיתפס על-ידי אבן תיבון כעדות לכך, שגם בעל הפשט המובהק ראה את עיקרה של התורה בסתירה, אלא שהוא נמנע מחשיפתם מפני שדורו לא הוכשר לכך.¹⁰¹ ברי, על כל פנים, שהן קטעי הסופרקומנטר של ר' משה אבן תיבון, המצוטטים

96 ראה בפירושו לשיר השירים (לעיל, הערה 75), עמ' 5.

97 שם.

98 שם, עמ' 8.

99 שם, עמ' 6.

100 שם, עמ' 8.

101 על התודעה, שרווחה באסכולה התיכונית לגבי שינוי העתים שחל בינתיים, כותב רביצקי: 'ניכרת התחושה כי התקופה שלאחר הרמב"ם היא עת תיקון והפצה הדרגתית, המזדמנת לראשונה מחתימת התלמוד... והכרוכה גם בעלית ההשכלה וההעמקה הפילוסופית בקרב הסביבה התרבותית הנוכרית'. ראה: א' רביצקי, 'משנתו של ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן וההגות המיימונית-תיכונית במאה ה-12', עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח, עמ' 45, ובהרחבה בעמ' 46-57.

על-ידי משקוני, והן המובאות מפירושי אבן עזרא, שאבן תיכון מביא בחיבורו 'ספר פאה',¹⁰² מוסבים רובם ככולם על סוגיות מדעיות, פילוסופיות ותיאולוגיות,¹⁰³ רק מיעוט קטן מהם מוקדש לפשוטו של הסיפור, ואילו בירורים דקדוקיים-לשוניים אין בהם כלל. אפיון זה חל גם על הדיון הארוך יחסית בסוד עזאזל וסוד שמו, שכן בירור משמעה של התיבה 'עזאזל' כמלה המורכבת מ'עז' (=חזק) ו'אזל' (=מהלך) לא בא אלא כמפתח לגילוי סוד שילוחו של השעיר המדברה בחינת 'שלוח האמונות הכוזבות ושלוח התאות'.¹⁰⁴ על רמזיו הלקוניים של אבן עזרא הוא משליך תפיסה היסטוריסטית-מוסרנית, הקרובה למדי להסבר הכפול שנתן הרמב"ם לעניין זה.¹⁰⁵ תפיסה זו דבר אין לה עם הסוד האסטרולוגי — המוצנע היטב — שנעלם מעיניו, ונחשף רק על-ידי המפרשים הבקיאים באיצטגנינות.¹⁰⁶ קירוב זה של סודו העלום של אבן עזרא לעולם המחשבה המיימוני יש בו אפוא כדי לאשש את שיוך הסופרקומנטר לר' משה אבן תיכון, אך דווקא הטיעון — הנכון בעיקרו — בדבר עמדת אבן עזרא בסוגיית התוספות המאוחרות לתורה¹⁰⁷ חוזר ומעורר תמיהות לגבי שיוך זה: מה לפרשן פילוסופי מובהק ולקושיות של אבן עזרא בדבר אנכרוניזם גיאוגרפי ('עזאזל' הוא שם הר ביהודה בזמן הבית הראשון) ואנכרוניזם לשוני ('עזאזל' היא מלה ארמית, שאינה מתאימה ללשון התורה)? ומה לו ולתירוץ הביקורתי, המצרף תיבה מוקשה זו לרמזי אבן עזרא בעניין מלים ופסוקים שנוספו לתורה אחרי הכניסה לארץ?

אמת, קשה להניח שר' משה אבן תיכון הוא אבי התיאוריה הביקורתית הזאת, אך נקל לשער שכמחבר סופרקומנטר על פירוש אבן עזרא הוא ראה את עצמו מחויב להגיב עליה ולהתמודד עימה ברמה העקרונית. ואכן, משקוני מדגיש ש'גם חכמים אחרים מהמתפארים בידיעת סודות האעז"ל בזה הספר, מהמבארים אותו, הסכימו לזה הדעה גכ',¹⁰⁸ והוא מסכם את הדעות של שניים מהם: ר' ישעיה מארץ תרני, שאיננו יודעים מאומה לגבי זהותו, זמנו ומקומו, פרט לעובדה שחיבורו נמצא במזרח (ראה לעיל, עמ' 379), ור' אליהו משראש, שחי בכולגריה בסוף המאה

102 כ"י אוקספורד-בודלי 939 (Opp. 241), דף 19 ע"א, 20 ע"א, 26 ע"ב, 46 ע"ב-47 ע"א, 48 ע"ב, 49 ע"ב, 53 ע"ב.

103 לפחות בשתי סוגיות עיוניות העדיף אבן תיכון את תפיסתו של אבן עזרא על פני זו של הרמב"ם, ובשתיהן מיוסדת תפיסת אבן עזרא על עקרונות אסטרולוגיים. הראשונה נוגעת למשמעות ההשגחה והנס, ראה: ק' סיראט, הגות פילוסופית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 290, והשנייה — לזיקה שבין ההתגלות הנבואית למקום שבו היא מתרחשת, ראה: מ' אידל, 'ההתבודדות כ"ריכוז" בפילוסופיה היהודית', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ז (תשמ"ח), עמ' 46-47, 59.

104 אבן עזר, כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף ש ע"א.

105 מורה הנבוכים ג, מו, תרגום 'קאפח, ירושלים תשל"ז, ג, עמ' תרלד, תרמה.

106 הכוונה לשלמה פרנקו, לשלמה גטניו ('סוד ה' לירא') וליוסף בן אליעזר מכאן ולרמב"ן בפירושו לוי" טז, ח (מהדורת ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, ב, עמ' פח-צא) מכאן.

107 לגופו של עניין צריך לומר שיישומו לעניין עזאזל אין בו ממש.

108 כ"י לונדון-מונטיפיורי 49, דף ש ע"א-ע"ב.

השלוש-עשרה או בתחילת המאה הארבע-עשרה (ראה לעיל, שם). עליהם יש להוסיף מחבר שלישי — ר' שמשון קינו ממרסיל, אשר גישתו הביקורתית מוזכרת על-ידי משקוני בביאורו ל'זהכנעני אז בארץ' (בר' יב, ו) ושזמנו אינו ידוע כלל (ראה לעיל, עמ' 380-381). למרות הערפל הכרונולוגי מתיר פיזורם הגיאוגרפי להניח, שקדמה לר' משה אבן תיבון מסורת פרשנית איתנה ורכת תפוצה בדבר סודותיו הביקורתיים של אבן עזרא, מסורת אשר המידע שמשקוני מוסר עליה הוא מן הסתם מקוטע ומקרי. לנוכח היתרון הכפול שיש לדבריו השקולים של ר' משה אבן תיבון על פני דברי ר' ישעיה ור' אליהו — זהירות מתודולוגית ומודעות תיאולוגית — קשה מאוד להניח שהם הושפעו ונבנו ממנו. וסביר יותר לשער, שהם קדמוהו בזמן, או לחילופין שהם והוא ינקו בנפרד מקודמיהם.

יתרה מזאת, מסתבר שגם שתי השאלות, הפותחות בלשון 'ואם תאמר', שאבן תיבון עונה עליהן במסגרת הדיון שלו בלגיטימיות האמונתית של הסוד הביקורתי,¹⁰⁹ משקפות את הדין ודברים שהתנהל לגבי התיאוריה הביקורתית, ומייצגות את דעתם של החולקים עליה. ושוב עלינו לשאול, אם אמנם אפשר ליישב את תשובותיו המרשימות עם מערכת המושגים האופיינית לבית-מדרשו של הרמב"ם?

התשובה על השאלה הראשונה — האם נבצר ממשה לדעת בכוח הנבואה אותם דברים אשר אבן עזרא מייחס ברמזיו ליהושע ולנביאים אחרים? — מפליגה מעבר לדיונים של הרמב"ם על הריטוריקה הנבואית, כאשר היא מוסיפה עליהם כוחן חדש לגמרי, והוא מידת הרלוונטיות והמשמעותיות של דברי הנביא לבני דורו. ואילו התשובה על השאלה השנייה — האם ניתן להעלות על הדעת שיהושע וחבריו המאוחרים התעלמו מאיסור 'בל תוסיף'? — שייכת בבירור למערכת המושגים המיימונית. תשובה זו מתרצת קושיה המבוססת על העיקר השמיני מ"ג העיקרים ('שנאמין כי כל התורה הזאת המצויה בידנו עתה היא הנתונה על-ידי משה רבנו ע"ה') בעזרת הגבלת חלותו של העיקר התשיעי ('עליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע') לתחום ההלכתי: 'התשובה בזה היא, שמאמר 'בל תוסיף' הוא אזהרה על המצות, ואמנם בעניין הספורים לא חשש יהושע על 'בל תוסיף'".¹¹⁰ פירוש מצמצם זה לאיסור 'בל תוסיף' אכן תואם את מה שכתב הרמב"ם לגביו בכתביו השונים, אך דומה שהרמב"ם עצמו לא החיל את דבריו על העיקר השמיני.¹¹¹ לענייננו כאן

109 שם, דף שא ע"ב.

110 שם, דף שב ע"א.

111 ראה: פירוש המשניות, ההקדמה לסדר זרעים, תרגום י" קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' ו-ז; משנה תורה, ההקדמה (הפתיחה ל'מניין המצוות על סדר ההלכות'); הלכות יסודי התורה, ט, א; אגרת תימן, פרק ב, מהדורת רמב"ם לעם, ירושלים תש"ך, עמ' קמו-קמז; מורה הנבוכים, ג, מא, תרגום קאפח (לעיל, הערה 105), ג, עמ' תריד. לגבי השאלה, אם ניתן להעמיד את העיקר השמיני על העיקרון הנבואי של 'תורה מן השמיים', ולאו דווקא על הקביעה ההיסטורית שהתורה בשלמותה ניתנה למשה, ראה: ש' רזנברג, 'חקר המקרא במחשבה היהודית הדתית החדשה', המקרא ואנחנו, בעריכת א' סימון, תל-אביב תשל"ט, עמ' 88-91. נסיון רב-עניין לחשוף את השקפתו החבויה של הרמב"ם בסוגיית ההוספות שנוספו לתורה נעשה בידי י" לוינגר, ראה בספרו: הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים 1989, עמ' 54-55.

חשוב רק שעצם העיסוק בסוגיית הביקורתיות, השייכת לכבשונה של דרך הפשט הפילולוגי, אין בו כדי לערער את בעלותו של בן האסכולה המיימונית-התיבנית על שרידי הסופרקומנטר של משה אבן תיבון, אשר נשתמרו הודות למוכאות שהביא ממנו משקוני.

ר' אלעזר בן מתתיה: מחבר סופרקומנטר שמשקוני לא ראהו עקבות ברורים נוספים של פרשנות אבודה לפירושי אבן עזרא, שקדמה לר' משה אבן תיבון, יש בסופרקומנטר לתורה של מחבר, אשר משקוני לא הכירו, ואשר עובדת היותו בן ארצו ובן זמנו של ר' משה אבן תיבון תבורר בזה — ר' אלעזר בן מתתיה (מס' 2 בנספח).¹¹² שמו של המחבר אינו רשום בראש החיבור, ככל הנראה משום שלא כתב לו הקדמה, אך הוא בא במלואו בביאור עצמו: 'תמה מלאכת החשן והאפור מאשר השיג בה הצעיר אלעזר בן החסיד הגאון הרב רבי' מתתיה זצוק"ל.¹¹³ אברהם דויד זיהה את המחבר ואת אביו 'החסיד' עם החכמים 'הצרפתיים', שחנו באי כרתים בדרכם לארץ-ישראל, וחתמו שם בשנת ד' תתקפ"ח על 'תקנות קנדיה'.¹¹⁴ ואלחנן ריינר מצא בספר מרדכי למועד קטן הד לכך שר' מתתיה וחבר נוסף באותה חבורה שימשו במצרים כדיינים בימיו של ר' אברהם בן הרמב"ם הנגיד.¹¹⁵ ואכן, הסופרקומנטר של ר' אלעזר בן מתתיה מאשש שחזור זה של מהלך העניינים מכמה וכמה צדדים.

מוצאו הצרפתי של המחבר ניכר מן הזיהוי הבוטח של מקום כתיבת הפירוש הארוך לשמות עם רואן בירת נורמנדיה: 'בעיר רדום'¹¹⁶ סמוך לאנגלטירא שהוא קצה הארץ.¹¹⁷ משמעו של התואר 'החסיד' — המציין ב'תקנות קנדיה' ובסופרקומנטר

¹¹² בבירור זה סייעו לי ד"ר אברהם דויד וד"ר אלחנן ריינר, ואני אסיר תודה להם על עצתם.

¹¹³ ראה הביאור לשם' כח, ו, כ"י וטיקן 54, דף 200 ע"א. תיאור ראשוני של החיבור ראה: M. Steinschneider, 'Supercommentare zu Ibn-Ezra', *Pletath Sofrim*, Breslau 1872, p. 52 n. 7; ברלינר (לעיל, הערה 45), 4, עמ' 149-145.

¹¹⁴ תקנות קנדיאה וזכרונותיה, מהדורת א"ש הרטום ומד"א קאסוטו, ירושלים תש"ג, חלק א, סימן ב, שורות 10, 18; סימן יג, שורות 5, 7; חלק ג, סימן מ, שורות 64-68. ראה: א' דויד, 'לתולדותיו של ר' אלעזר בן החסיד ר' מתתיה — מחכמי ארץ ישראל (?) במאה הי"ג', קרית ספר, סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 996-998.

¹¹⁵ א' ריינר, 'עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל — 1099-1517', עבודה לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 70-72. וראה: ספר מרדכי למועד קטן, פרק ג, סימן תתקל.

¹¹⁶ כך כתוב בבירור בכ"י וטיקן 54, דף 172, ע"ב, ולא 'רדום' כמובא על-ידי בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 36, 135. ואילו כ"י ירושלים-הספרייה הלאומית 8⁹³¹ גורס: 'באי רדום סמוך לאנגלטירא', וברי שהסופר ביקש לתקן על סמך הטעות הנפוצה, ולא חש באבסורד הגיאוגרפי שיצא מתחת ידו.

¹¹⁷ פרשת ההתלבטות הארוכה בסוגיה זו תוארה על-ידי פליישר, ראה: י"ל פליישר, 'רבנו אברהם אבן עזרא בצרפת', מזרח ומערב, ה (תרצ"א-תרצ"ב), עמ' 38-46 (=הנ"ל, ר"א בן עזרא: קובץ מאמרים על תולדותיו ויצירתו, תל-אביב תש"ל, עמ' 69-106).

כאחד את אבי המחבר, ר' מתתיה, אך לא אותו עצמו — מתברר מסיפור שסיפר האב לבנו אודות ההארה המיסטית שלה זכה לפרקים:

הזיקוני דברי החכם¹¹⁸ להוציא מפי דברים שהם עזר לדבריו, אף כי לא יאות לי לאמר. והוא כי אני מעיד עלי שמם וארץ כי אבא מרי ז"ל כמה פעמי' היה אומ' לי: בני, אתה רואה כלל שמש זורח בתוך הבית? ואומ': לא! ויאמר: הנני רואה השמש זורח על פני כל הבית, ובעת אשר אתן ידי על עיני, אז עיני [דיטוגרפיה הטעונה מחיקה] אני רואה תמונות רבות ומופלאות וירח וכוכבים. ובעת תבא תרדמה קלה ותנומה לעיני ואני יושב, אז אשמע קול מדבר דק, דממה דקה או פסוק אחד או כשיעור. הבינותי [מוסיף ר' אלעזר] כי זה מאמר אליפו 'ותמונה לנגד עיני דממה וקול אשמע' (איוב ד, טז), בהתבודד האדם בטוהר ויכוין את נפשו אל הכבוד. ולפי מעלת האדם כנבואה גם מעלת התמונה בו, והוא אמרו 'ותמונה ה' ביט' (במ' יב, ח).¹¹⁹

לשהותו של ר' אלעזר במצרים יש בספרו ראיות ברורות. (א) הוא מסתמך על מידע אסטרונומי שלמד מחכם אלכסנדרוני.¹²⁰ (ב) הוא מביע משאלה לשוב למצרים, כדי להסתייע בכתב פולמוס שכתב נכד הרמב"ם: 'ומי יתנני במצרים כקדם זה ל"ג שנה...'.¹²¹ (ג) הוא מחזק את סברת אבן עזרא, שהר סיני קרוי על-שם הקוץ המדברי 'סנה', בעזרת ראייה גיאולוגית: 'וראיתי אני מאבני המקום, ודמות הסנה ימצא בהם בכל צד וצורתו'. ודוק: אין הוא אומר שראה אבנים מופלאות אלה באתרן, וגם לא שהובאו למקומו ממרחקים, ומסתבר שהן היו שכיחות במצרים.¹²² (ד) הוא מחזק את קביעתו של אבן עזרא 'והראה — גידולו [של האורן] בקיץ' על-ידי עדותו שלו כעד ראייה: 'והנה לנוכח עינינו יאור מצרים ירבו מימיו בתקופת תמוז'.¹²³ (ה) הוא מסתייג ממה שכתב אבן עזרא בעניין 'שש': 'ושש הוא הבד, מין ממיני פשתים ימצא במצרים לבדו (רק הוא לבן ואינו צבוע)¹²⁴ — "שש ורקמה (!) ממצרים"

118 הכוונה לדברי ראב"ע בפירושו הארוך לשם' ג, ו, ד"ה 'ויסתר משה פניו', מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' כב-כג.

119 על-פי כ"י וטיקן 54, דף 180 ע"ב.

120 ראה בפירושו לשם' לג, כא, כ"י וטיקן 54, דף 203 ע"ב.

121 ראה בסוף פירושו לבר' יח, א, בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 137. שתי ראיות אלה ציין כבר ברלינר (לעיל, הערה 45), 4, עמ' 147, 149.

122 ראה בפירושו לשם' ג, א, כ"י וטיקן 54. על טיבה הגיאולוגי של תופעה זאת, על המשמעות הדתית שתלו בה ועל הניסוי שערך ר' משה נרבוני בברצלונה במאה הארבע-עשרה באבן שהובאה מסיני ראה: ר' ישפה, 'האבן והסנה', קתדרה, 48 (תמוז תשמ"ח), עמ' 3-8.

123 ראה בפירושו לבר' ב, יא, בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 119. עוד מידע על הנילוס ראה בפירוש לשם' ז, טו, כ"י וטיקן 54.

124 בגלל אי-נהירותו של המשפט נבדקה מהימנות הנוסח בעשרים ואחד כתב-יד של פירוש ראב"ע לבר', ונתברר שהמלים שבסוגריים חסרות בעשרים מהם. מסתבר שהן נשתרבו לכאן מן הפירוש הקצר לשם' כה, ד, מקום שם הן אכן שייכות לטעון.

(יח' כז, ז). והגאון תרגמו בלשון ערבי "עושר", וידוע הוא עד היום.¹²⁵ אכן עזרא ביסס את הזיהוי של 'שש' עם פשתן על שלושה מקורות מידע: פסוק מיחזקאל, התרגום של 'שש' בתפסיר של רב סעדיה גאון ושימושה של מלה ערבית זאת בשוקי ספרד. אולם מי שהיה במצרים לא זו בלבד שאינו זקוק לכתוב מיחזקאל כדי לדעת שמצרים מייצאת שש, אלא שהוא יכול לבדוק את השערת אכן עזרא לאור מראה עיניו ומשמע אוזניו. ואכן, ר' אלעזר מציע ביאור חלופי למלה המקראית ולתרגומה הערבי, אמנם מבלי לציין במפורש שהוא סותר בזאת מה שבנה אכן עזרא:

שש — אין הכוונה בו פשתן, כי מה תפארת [בכ"י ירושלים נוסף: יוסף בכך], והלא אף השפחות אשר בארץ ההיא לא ילבשו זולתו! לכן פ"י הגאון 'עשור' [צ"ל: 'עושר'], והוא מקום [בכ"י ירושלים נוסף: פרדס] בארץ מואב ימצא, והוא צומח אילנות ופריו לא למאכל, רק סביבותיו צמרת [בכ"י ירושלים: צמר] ממנו יעשו בגדי תפארת למלכים לבד.¹²⁶

לא ייתכן שיוסף, המשנה למלך, לבש בגד של פשתן, המוזהה במצרים עם לבושן של שפחות, וההנחה של אכן עזרא, שמדובר בפשתן מצרי מסוג מיוחד, אינה עומדת במבחן המציאות. לפיכך צריך לבאר את השם הערבי 'עשור' על-פי משמעו במצרים. ר' אלעזר חזר לעניין זה תוך ציון מקור המידע שלו:

שש. בלשון ערבי 'עשור' [צ"ל: 'עושר'] — קבלתי כי הוא גדל בארץ מואב באילן עושה פרי כמין אגסים, ואינן ראויים לאכילה רק יגדל צמר עליהם ולא ילבשו אותו רק מלכים ושרי המדינות, והצמר ההוא יקרא 'עשור'.¹²⁷

לנגד עיניו של ר' אלעזר היו דברי הלעג של אכן עזרא על חכמי ישראל באירופה הנוצרית, המביאים מקבילות מן הערבית מבלי שיש באפשרותם לבדוק את מהימנותן: 'אמר רב נתן, שהוא בעל "הערוך", כי הקשוות דמות קנים, כי כן יקראו בלשון ישמעאל. והמגיד לו לא ידע לשון ערבי, כי נלעג היה...'.¹²⁸ אך הוא עצמו אינו חושש, למרות מוצאו הצרפתי, להכריע בסוגיה לשונית שבה התלבט החכם הספרדי, ומכאן שבעיניו היתה השליטה בלשון הערבית שרכש במצרים מספקת. לגבי צורת היסוד של מלת הגוף המציינת גוף ראשון רבים כתב אכן עזרא 'ונחנו: חסר אל"ף', כלומר צורת היסוד היא 'נאחנר'.¹²⁹ על כך מגיב ר' אלעזר בלשון שיש בה מן ההתרסה:

- 125 ראה בפירושו הארוך לשם' כה, ד, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' קסט.
 126 ראה בפירושו לבר' מא, מב, בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 160, וחילופי הנוסחאות בכ"י ירושלים-הספרייה הלאומית 8⁹³¹.
 127 ראה בפירושו לשם' כה, ב, כ"י וטיקן 54.
 128 ראה בפירושו הארוך לשם' כה, כט מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' קטה; ובדומה לכך הוא מתבטא על רש"י, שם טז, טו, עמ' קד.
 129 ראה בפירושו הארוך לשם' טז, ז מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' קג.

ולמעלה¹³⁰ אמ': 'בני איש אחד נחנו — בלא אל"ף והוא האמת' [רוצה לומר ש'נחנו' היא צורת היסוד הנכונה]. והאמת יגריע [רוצה לומר יפחית, יערער] אלעזר: דע לך¹³¹ כי אל"ף נו"ן של 'אני' היא א"י של 'אנחנו', וחי"ת של 'אנחנו' היא הכ"ף רפה של 'אנכי'. כי בלשון הערבי יתחלפו חי"ת בכ"ף ברוב דבריהם, כי יאמרו 'אכי' תחת 'אחי', 'מטבך' תחת 'מטבח'...¹³²

בבטחה רבה הוא מרחיב את ההשוואות הלקוניות של אבן עזרא עם הערבית, כדי שתוכנה גם על-ידי מי שאינם יודעים לשון זאת. כאשר אבן עזרא מעיר ואל תתמה על וי"ו "והארץ", כי פירושו כפ"א רפה בלשון ישמעאל', מבהיר זאת ר' אלעזר: 'רגיל בתחלת דבורם פי' ללא צורך' (ר"ל האות פ' באה ללא תוספת מידע).¹³³ וכאשר אבן עזרא מסתייג מהצעת ר' יונה בן ג'נאח לבאר את 'ושמי ה' (שמ' ו, ג) כלשון שבועה על סמך העובדה 'כי בלשון ערבי יש וי"ו לשבועה', מדגים ר' אלעזר את התופעה ומתרגמה: 'יאמרו: "וודיני" ופתר[ו]נן] — באמונתו'.¹³⁴

מכל האמור עד כאן נמצאנו למדים, שר' אלעזר בן מתתיה הצרפתי חתם על תקנות קנדיה בשנת 1228 כרב צעיר שנלווה אל אביו הנכבד והחשוב ממנו, שהוא שהה במצרים לפחות שנים אחדות הדרושות ללימוד השפה הערבית, ושהוא כתב את הסופרקומנטר שלו 33 שנה אחרי עזיבתו את מצרים, ככל הנראה בארץ שבה אין שומעים ערבית. בתקנות קנדיה מוזכר שחבורת החכמים שמה פעמיה לארץ-ישראל, אך ספק רב אם אכן הצליחו כולם או חלקם להגיע אליה, שכן בחיבורו של ר' אלעזר לא מצאתי עדות להיותו בארץ. ואם כי ייתכן מאוד שעדות כזאת נעלמה מעיני, הרי ביאוריו לפירושי אבן עזרא בענייני גיאוגרפיה של ארץ-ישראל, שיש בהם לכאורה טעות בולטת, מעידים שלא היו לר' אלעזר ידיעות בלתי-אמצעיות בנושא זה, וזאת בניגוד לר' יוסף בן אליעזר, שכתב את 'צפנת פענח' בירושלים. אבן עזרא חולק על הויהוי שזיהה רב סעדיה גאון את הפישון עם היאור, וטוען, בין השאר, שצריך להניח שהוא זורם מזרחית לארץ-ישראל כמו שאר הנהרות הגדולים. דבר זה ברור לגבי הפרת והחידקל, אך טעון הוכחה לגבי הגיחון: 'יידוע כי גיחון קרוב מארץ ישראל, כי כן כתוב "והורדתם אותו אל גיחון" (מל"א א, לג)'.¹³⁵ בעל 'צפנת פענח' מפרש טענה זו בעזרת מידע גיאוגרפי מפורט ומדויק, ואף מסיק מכך: 'והנראה בעיני כי ר' אברהם לא בא לארץ ישראל רק באחרית ימיו אחר שחיבור פירוש

130 בפירוש לבר' לב, יא.

131 כ"י ירושלים-הספרייה הלאומית 8931 גורס במקום: 'והאמת יגריע אלעזר: דע לך' — 'ונראה לנו האמת על דרך זו'. ומסתבר שגרסה מרוככת זו היא תניינית.

132 ראה בפירושו לשמ' טז, ז, כ"י וטיקן 54.

133 ראה בפירוש אבן עזרא לבר' א, ב, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), א, עמ' יד. ופירוש ר' אלעזר על אתר, בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 111.

134 ראה בפירוש הארוך של אבן עזרא לשמ' ו, ג, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' מו, ובפירוש ר' אלעזר על אתר, שם. דוגמאות נוספות להרחבה מעין זאת יש בביאוריו לדב' ב, כ; כח, כב.

135 ראה בפירושו לבר' ב, יא מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), א, עמ' כא-כב.

התורה¹³⁶, ואילו ר' אלעזר אינו חש בשום קושי, ועל כן חלה גם עליו המסקנה שהסיק בעל 'צפנת פענח' לגבי אבן עזרא.¹³⁷

לאן הלך ר' אלעזר ממצרים והיכן כתב את הסופרקומנטר שלו? אם לא חזר למערב אירופה, מסתבר שהתיישב באחת הקהילות במרחב הביזנטיני. האפשרות שהתיישב בקהילה באזור הביזנטיני סבירה יותר משתי סיבות: (א) מתוך ארבעת כתבי-היד של הסופרקומנטר ששרדו, שלושה — וטיקן 54, וטיקן 249 וירושלים 80931 — כתובים בכתיבה ביזנטינית, וקרוב לוודאי שהוא הדין לגבי הרביעי — לנינגרד-פירקוביץ I, 138.70 (ב) לא מצאתי סימנים להשפעתו של ר' אלעזר על מפרשי אבן עזרא שבמערב, אולם ברי שספרו היה בידי ר' משה הגולה, שנולד בליטא, למד בקונסטנטינופול וכתב את הסופרקומנטר שלו בחצי-האי קרים בשנים רע"ד-רע"ה (1514-1515).¹³⁹ שכן הוא לקח ממנו מלוא חופניו: החל בתרשימים האסטרונומיים הזהים, וכלה בביאור, המועתק ממנו בשינויים מעטים בלוויית הציון הסתמי 'זהו הפרי מכל מפרשי רמזיו'.¹⁴⁰

ישנן שתי נקודות אחיזה לקביעת זמן כתיבתו של הסופרקומנטר. האחת, ר' אלעזר¹⁴¹ מאזכר את הדברים החמורים שכתב הרמב"ן בפירושו¹⁴² נגד תפיסת הרמב"ם, אשר לפיה שלושת המלאכים לא נראו לאברהם במציאות הממשית אלא במראה הנבואה; והשנייה, הוא כורך ויכוח זה עם פולמוס הרמב"ם השלישי, שבו היה מעורב נכדו, ר' דוד הנגיד. ואלה עיקרי דבריו:

אמר אלעזר: לולי ידעתי מקום אשר חיבר בו חכם זה את ספרו זה ואת זמנו, הייתי אומ': את מורה הנבוכים ראה ושתה מימיו בחלק שני פ' מ"ב... עתה ידעתי, כי החכם הזה לא מִשֶּׁה מִמִּי מִשֶּׁה. גם הכרתי כי רבי' משה לא היה ראשון במאמ' הזה. גם ראיתי, כי החכם הזה, אשר לא נשא פנים, לא השליך את דברי הקודמים לאמר במראה נבואה היה נרוצה לומר שאבן עזרא, המכריז

136 כפי שמעידה שתיקתו בנדון בפירושו לבר' ב, יא, מהדורת הרצוג (לעיל, הערה 88), א, עמ' 51-50.

137 ראה בפירושו לבר' ב, יא בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 199. דוגמה נוספת לכך יש בביאורו לרי"א, יא כ"י וטיקן 54, דף 205 ע"ב.

138 בתיאור של כתב-יד זה, הבא ברשימת הספרים שבאוסף פירקוביץ שבכתיבת-יד (סימנו במכון לתצלומי כתב-יד עבריים, ס' 34096), נאמר על כך: 'והאותיות יודיעונו כי הוא בחצי האי קירים נכתב'. ומסתבר שעדותו של גויבאואר, שהוא כתוב ב'כתיבה מודרנית', יסודה בהתרשמות מוטעית. ראה: A. Neubauer, 'Handschriften in kleineren Bibliotheken', *Israelitische Letterbode*, 2 (1876/1877), p. 86.

139 ראה: א"א הרכבי, 'גלות כיוב וערי ליטא', מצפה, א (תרמ"ו), עמ' 6-11; א' עפשטיין, 'ר' משה הגולה מקיוב בן יעקב בן משה', האשכול, א (תרנ"ח), עמ' 146.

140 אוצר נחמד לבר' יב, ו ('הכנעני אז בארץ'), כ"י ירושלים-שוקן.

141 ראה בפירושו לבר' יח, א, בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 136.

142 ראה פירוש הרמב"ן לבר' יח, א, מהדורת שעוועל (לעיל, הערה 106), א, עמ' קג-קד.

בהקדמתו, תחילת 'דרך החמישית', שלא יחוס על כבוד קודמיו, אינו מוסיף מן הדעה הראשונה שהוא מזכיר בביאוריו על אתר. מעתה נבהלתי מאד מאד על הרב משה בר נחמן: איך לא שמר לשונו מלדבר נגד גדולי ארץ והמה חכמים מחוכמים [רוצה לומר אבן עזרא וקודמיו והרמב"ם], ולא נעלמו מהם שאלותיו ומבוכותיו כי לא עמקו נכך מקשה הרמב"ן: 'והנה לדבריו לא לשה שרה עוגות ולא עשה אברהם בן בקר וגם לא צחקה שרה, רק הכל מראה, ואם כן בא החלום הזה ברוב ענין כחלומות השקר... ואלה דברים סותרים הכתוב אסור לשומעם אף כי להאמין בהם...'. אך הנראה בעיני כי הרב ר' משה בר' נחמן לא שם לבבו אל מאמר רבי' משה ז"ל בחלק השני, פר' לו... וזו היא כונת החכם הזה כאומרו למעלה[?]: 'בהיות הנפש מכוונת לכבוד, אז תתחדש לה תמונות רבות',¹⁴³ וכן בפסוק 'ויסתר משה פניו' (שם' ג, ו)... ומי יתני במצרים כקדם זה ל"ג שנה, ואחקרה על מכתב רבי' דוד קמחי [מסומן למחיקה] בר' משה ז"ל, שפטר פרשה זו לכונת אביו הגאון ז"ל, וסכר פה הדוברים עליו עתק, ולא זכיתי.¹⁴⁴

הרמב"ן סיים את כתיבת פירוש התורה בארץ-ישראל, אשר אליה עלה בשנת 1267,¹⁴⁵ ופולמוס הרמב"ם השלישי, אשר מוקדו היה בעכו, ואשר מעורבותו של ר' דויד הנגיד בו היתה רבה, הגיע לשיאו בשנים 1285-1290. הרשב"א, שהתערב בפולמוס וביקש ליישבו באמצעות נוסחת פשרה, מספר שקיבל איגרות הן מראש המתנגדים לרמב"ם, ר' שלמה הקטן (בטיט), והן מראש המגינים עליו, ר' דויד הנגיד.¹⁴⁶ אך האיגרת, שאותה קיווה ר' אלעזר למצוא במצרים, ואשר בה הגן ר' דויד על דעת סבו בעניין שלושת המלאכים, עדיין לא נתגלתה. איננו יודעים מתי החל פולמוס זה ואם ר' דויד נטל בו חלק לפני שהודח מן הנגידות והגיע לעכו בשנת 1285. האילוף היחיד שלא לדחות את זמן כתיבת הסופרקומנטר לשנות השמונים של המאה השלוש-עשרה הם שיקולים הנוגעים לגילו של המחבר. בשנת 1228 חתם ר' אלעזר כבר סמכא על תקנות קנדיה (ראה לעיל, עמ' 388), ואף אם נניח שהיה אז כבן עשרים שנה, הרי בשנת 1285 היה בן למעלה מ-75 שנה. ואם נניח שבזמן חתימת התקנות היה ר' אלעזר מבוגר יותר, נצטרך להקדים את סכירת פיותיהם של הדוברים על הרמב"ם עתק בידי נכדו בכמה שנים, ולשער שפרסום פירוש התורה לרמב"ן בעיר מושבו עכו,¹⁴⁷ בשנת 1270 לערך, היה אחד הגורמים להתפרצות המחודשת של פולמוס הרמב"ם מסביב לשנת 1275.

143 ראה בפירוש הקצר לשם' כג, כ, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' שו.

144 על-פי כ"י וטיקין 54, דף 173 ע"א.

145 ראה: ח"ד שעוועל, רבנו משה בן נחמן: תולדות חייו, זמנו וחיבוריו, ירושלים 1967, עמ' קמג-קמה.

146 ראה: א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א, ירושלים תש"ד, עמ' 117-142; 'מנחת קנאות' בתוך: תשובות הרשב"א, מהדורת ח"ז דימיטרובסקי, א, ב, ירושלים תש"ן, עמ' תפ.

147 ראה: שעוועל (לעיל, הערה 145), עמ' קצט-רא.

מכוח לימודו בצפון צרפת היה ר' אלעזר חכם תלמודי מובהק. הדבר ניכר בלשונות הארמיים השגורים בפיו ובעיקר בבקיאותו בתלמוד ובמדרשים. הוא נוהג לציין מראי-מקום לדרשות חז"ל שאבן עזרא מאזכר אותן, כדרכו, ברמיזה וללא כל ציון. אנב זאת הוא גם מעמיד קושיה של אבן עזרא על רש"י¹⁴⁸ במקומה על-ידי מסירת המידע, שדברי רש"י מקורם במכילתא. אולם לא ניכר שדבקוּתו הבלעדית של אבן עזרא בפשט קשתה עליו, וזאת ככל הנראה משום שהוא אימץ את הגישה הכוללת של אבן עזרא — ושל הרמב"ם — כלפי מדרשי חז"ל. לפי גישה זו, רבים מהם לא נועדו מלכתחילה לבאר את הכתוב, אלא למלא צרכים לימודיים ורוחניים אחרים, או להביע בלשון ציורית מסר חברי. יחד עם זאת, הוא מוצא לנחוץ לבצר את מעמדם של חז"ל, העלול להתערער מכוח ההעדפה השיטתית של הפשט. וכך הוא כותב בפירושו בזיקה לדחיית ביאור מדרשי על-ידי אבן עזרא, דחייה אשר בצדקתה הוא אינו מפקפק:

וכבר ידענו בדברי קדמונינו ז"ל בעלי התלמוד כי [בכ"י ירושלים נוסף: לא] כאנשי דורותי' [כ"י ירושלים: דורותינו] היו, אך לבם נכון עמהם [בכ"י ירושלים נוסף: מהם] לעיקרי המצוות, מהם למעשה בראשית, מהם למעשה מרכבה, מהם לתכונה ומהם לטבע רפואה, מהם למשוך לב העם ההמוני ולנחמם בדרכי הדרש. ולא יחושו על דקדוק צחות הלשון, ולא לדרוש הפסוקים על יסוד מכונותם. ורובם מגלים טפח ומכסים טפחיים... [כאן באות דוגמאות של דרשות]. וחכמי קדם היו, וכלל אומר לך: ספרי יסודותם עמודי התורן אשר הבית נכון עליהם מטיל ברזל אבניו ואין שם בדיק / והיא העיר המלאה משפט וצדק / הוא ספרי מכילת' [בכ"י ירושלים נוסף: ותורת כהנים] וספרי / ומשניות דאיתא סדרי / ותוספתא דילהון, אשר חברו ר' חייא ור' אושעיא. ופתח הבית כל אדם חזו בו, מהם אנוש יביט מרחוק ומהם מקרוב.¹⁴⁹

ברור לגמרי שכך לא כותב 'קרא' או מי 'שנטה לקראים', כפי שהסיקו פרידלנדר ובן-מנחם ממובאה בודדת מביאורו,¹⁵⁰ שבה הוא מביע את כאבם של שוחרי ההלכה הפסוקה לנוכח המחלוקות הבלתי מוכרעות שבתלמוד, באמצעות מאמרו של האמורא ר' ירמיה על הכתוב 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' (איכה ג, ו) — 'זה תלמודה של בבלי'.¹⁵¹ ר' אלעזר היה נאמן בית-מדרשו של הרמב"ם, ובטוח

148 ראה בפירושו הארוך לשמ' יט, ב, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' קכ.

149 ראה בפירושו לבמ' יד, טז, כ"י ותיקן 249. וחילופי הנוסחאות על-פי כ"י ירושלים-הספרייה הלאומית 931⁸⁰.

150 ראה: פרידלנדר (לעיל, הערה 38), עמ' 245; בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 38. המובאה היא מביאורו לשמ' יז, יד, כ"י ותיקן 54, דף 191 ע"א.

151 בבלי, סנה' כד ע"א. ראיות נוספות לכך שאין בו שום נטייה לקראות: (א) בפירושו להקדמה, 'הדרך השניה', ברלינר (לעיל, הערה 22), הוא מבאר היטב וללא כל הסתייגות את טענות אבן עזרא נגד הפרשנות הקראית; (ב) בביאורו לדב' א, ב, כ"י ותיקן 54, הוא מדבר על הקראים בלשון בוטה: 'כאשר נשתבשו הצדוקים'.

היה לא רק שפירוש התורה של אבן עזרא היה לנגד עיניו של הרמב"ם, אלא אף ששניהם דרכו באותו נתיב, ושלפיקך ניתן לפענח את רמזיו של הרמב"ם בעזרת משנתו המבוארת יותר של אבן עזרא: 'ראה ר"מ ז"ל בחלק שלישי פ' מ"ו את דברי החכם הזה, ובנה בהם את יסודו, ועליהם אין להוסיף'.¹⁵² בזאת דומה גישתו לזו של ר' משה אבן תיבון, אשר חיבר באותו פרק זמן לערך את הסופרקומנטר שלו בפרובנס. כמוהו מבאר ר' אלעזר את דבריו הלקוניים של אבן עזרא בסוד עזאזל (וי' טז, ח) בעזרת אותו פרק ב'מורה הנבוכים', בהניחו ש'כבר רמז החכם את דברי ר"מ ז"ל'.¹⁵³ וכמוהו הוא חושף את סודותיו הביקורתיים של אבן עזרא בעניין התוספות המאוחרות לתורה, ואף דן בדרך דומה להפליא בצדדים השונים של סוגיה קשה זו. ברם מדבריו של ר' אלעזר בנדון ניכר בכירור, שהוא לא ראה את הסופרקומנטר של ר' משה אבן תיבון ואף לא שמע על דעותיו. ראשית, הדבר משתמע מהצהרתו בביאורו ל'הכנעני אז בארץ' אשר בה הוא מקבל על עצמו את מלוא האחריות לביאורו הנועז: 'דרשתי על פי סופרים ועל פי ספרים, ואין עונה אמריו מהם. ואומרה את אשר עם לבבי'.¹⁵⁴ ושנית, נעלם ממנו הפתרון הפשוט של 'סוד השנים עשר' שהוצע על-ידי אבן תיבון וקודמיו, שלפיו הכוונה לשנים-עשר הפסוקים האחרונים של התורה, המספרים על פטירת משה וקבורתו, כפי שלא עלה על דעתו היישום — המוטעה — של שיטת התוספות לעניין עזאזל, המשותף אף הוא לאבן תיבון ולקודמיו. והנה, למרות העדר כל זיקה ביניהם פענחו אבן תיבון ור' אלעזר את הרמז שרומז אבן עזרא בסוף ביאורו לעניין עזאזל: 'בהיותך בן שלשים ושלש תדענך' בדרך אחת — המפתח לסוד עזאזל מצוי בפסוק המרוחק ממנו 33 פסוקים (וי' יז, ז). ולפי שגם הרמב"ם פענח כך את הרמז, הדעת נותנת ששלושתם נסמכים בזאת על מסורת פרשנית רווחת.¹⁵⁵

הקירבה היתרה שבין ר' משה אבן תיבון לר' אלעזר בהצגת השאלות בסוגיית הביקורתיות, ואף בחלק ניכר של התשובות, למרות העדר כל השפעה ישירה ביניהם, הם עדות נוספת לקיומם של פירושים בעל-פה ובכתב לפירוש התורה לאבן עזרא שקדמו לשניהם. כמו כל מי שצריך להצדיק בפני עצמו ובפני קוראיו כתיבת ביאור חדש לספר שכבר פורש, מבקר ר' אלעזר את קודמיו, ומציג בפני הקורא את שיטתו העדיפה — לבאר את סתומות אבן עזרא בעזרת דבריו המפורשים יותר בכתביו האחרים, שבהם הוא מגלה בקיאות רבה. ומאחר שהוא לא פתח את ספרו בהקדמה, באה ההצהרה הפרוגרמטית בגוף הספר:

152 ראה ביאורו לשמ' ח, כב, כ"י וטיקן 54, דף 172 ע"ב.

153 ראה פירושו לוי' טז, ח, כ"י וטיקן 54.

154 ראה פירושו לבר' יב, ו, בן-מנחם בספרו (לעיל, הערה 9), עמ' 129.

155 ראה פירוש אבן עזרא לוי' טז, ח מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), ב, עמ' מט. וראה בפירוש אבן תיבון על אתר, כ"י לונדון-מונטפיורי 49, ובפירוש ר' אלעזר על אתר, כ"י וטיקן 54, דף 209 ע"א-ע"ב. לכאורה, אפשר לומר שר' אלעזר השופע בזאת מן הרמב"ם, אשר פירושו היה מוכר לו, כאמור לעיל (עמ' 392-393). ברם לנוכח אדישותו המפליאה של ר' אלעזר להתקפותיו הברוטות של הרמב"ם על אבן עזרא (כולל בעניין היחס לדרשות חז"ל), מסתבר שהוא הכירו אך בחטף.

וראיתי דברי מבארי דבריו — באשר השיגה ידם [כ"י ירושלים: יד שכלם] האריכו יותר מהצורך, ובאשר לא השיגו הניחו [כ"י ירושלים: הניחוהו] כחלום בלא פתרון. והנה כה מבטנו אשר נסנו שם לעזרה לאבן עזרא, לבאר מה שצריך מדבריו בקוצר לשון עד אשר יבינום רואים בם [כ"י ירושלים: רואיהם] ולא יהיה עליהם למשא. גם את אשר לא ביארו אפרש כפי השגתי.¹⁵⁶

הניסוח המרנין מעיד לא רק על עטו השנון של ר' אלעזר בן מתתיה אלא גם על כך שכתובת הסופרקומנטרים כבר עברה את השלב החלוצי. מנוסתו של ר' אלעזר מ'מבארי דבריו' ושיבתו לבקש עזרה מאבן עזרא עצמו הן ביטוי נאמן לחדשנותו המתודולוגית ולבשלות תפיסתו הפרשנית.

סיכום הממצא לגבי העידן הראשון

סקירתו הביבליוגרפית של משקוני בהקדמת 'אבן העזר' החטיאה את המטרה שהציב לעצמו: לנעוץ את ראשית כתיבת הסופרקומנטרים באחרית ימיו של אבן עזרא ולטעון למסורת פרשנית רצופה בין המחבר לבין מפרשי. אמנם עדותו לגבי הפיזור הגיאוגרפי של כתיבת פירושים לפירוש התורה לאבן עזרא מרשימה מאוד כשלעצמה — מביזנטיון ומצרים שבמזרח ועד לפרובנס שבמערב — אך אובדנם של הפירושים ומיעוט המידע הכרונולוגי מותירים עידן ראשוני זה באפלה כמעט גמורה. ברם מה שהחטיאה ההקדמה הושג, באורח חלקי וללא כוונת המכוון, על-ידי המובאות הנרחבות שהביא משקוני מן הסופרקומנטרים בעניין סוד עזאזל. לפי דרכנו למדנו משרידים אלה, שכתובת סופרקומנטרים ראויים לשמם לא התחילה בראשית המאה הארבע-עשרה, עם הופעת הפירוש הראשון שנשתמר בשלמות ובמספר רב של עותקים — 'פרשת הכסף' ליוסף אבן כספי¹⁵⁷ — אלא לפחות דור אחד לפני ר' משה אבן תיבון ור' אלעזר בן מתתיה, כלומר לכל המאוחר באמצע המאה השלוש-עשרה. עוד יותר מאשר חיבורו של ר' אלעזר מעיד הקטע ששרד מן הסופרקומנטר של ר' משה אבן תיבון על בשלות פרשנית, מושגית ותיאולוגית, שקשה להבין את צמיחתה ללא רקע של מסורת פרשנית רבת הישגים, אשר אבן תיבון הגיב עליה ונבנה ממנה. 'תרה מזאת, לנוכח השפעתו המכרעת של ר' משה אבן תיבון על ר' שלמה אבן יעיש הבחור, ובאמצעותו של ר' יוסף בן אליעזר בעל 'צפנת פענח', צריך לראות בסופרקומנטר שלו לא רק פרי בשל של העידן הראשון בכתיבת פירושים לפירוש התורה לאבן עזרא אלא גם את אבי הפריחה הגדולה, שהיתה צפויה לה במאה הארבע-עשרה.

¹⁵⁶ ראה בפתח ביאורו לשם' ג, טו, כ"י וטיקן 54, דף 181 ע"ב. חילופי הנוסחאות על-פי כ"י ירושלים-הספרייה הלאומית 931⁸⁰.

¹⁵⁷ מספרם של כתבי-היד של 'פרשת הכסף' הרשומים במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים הוא שמונה.

ג. 'הרנסנס של אבן עזרא' בספרד

מפרשי אבן עזרא בעלי העיון: האסכולה ההגותית בראשית המאה הארבע-עשרה נמשכה כתיבת סופרקומנטרים בודדים במקומות שונים: 'פרשת הכסף' לר' יוסף אבן כספי בפרובנס, 'תפוחי זהב' לר' משה נגרי מן הנערים באיטליה (מס' 4 בנספח), והסופרקומנטר הערבי לר' שלמה בן אברהם אבן יעיש הישיש בספרד (לא שרד). ואילו לקראת אמצע המאה החל בספרד מה שכונה על-ידי אלכסנדר אלטמן 'הרנסנס של אבן עזרא'¹⁵⁸ אשר הניב במשך כחמישים שנה שפע של ביאורים לפירוש התורה לאבן עזרא (עד כה נתגלו שלושה-עשר). עושרם רב הפנים של פירושי אבן עזרא קסם לשני חוגים שונים: חכמי הפילוסופיה נמשכו אל הפן ההגותי, וחכמי המקרא נמשכו אל הפן הפרשני. ושניהם כאחד כתבו סופרקומנטרים, משום שבהתאם לרוח התקופה אלה ואלה העדיפו כתיבה פרשנית על פני חקירה עצמאית ועל פני התבטאות ישירה. ייתכן שהדחיפה הראשונית להתעסקות נרחבת ושיטתית בפירושי אבן עזרא באה מחכמי הפילוסופיה, אשר מחמת ההתגברות של הזרם הניאופלטוני — שהיתה מלווה בעליית קרנן של האסטרולוגיה והמיסטיקה (לרוב שלא על דרך הקבלה) — החלו לראות בר' אברהם אבן עזרא 'חכם שלם', שווה מעמד לר' משה בן מימון.¹⁵⁹ ביטוי מובהק למגמה זו יש בדברים שכתב ר' יוסף אבן וקאר (שחי בטולידו ונפטר קרוב לשנת 1360) בפתח ספרו הערבי 'המאמר הכולל על הסכמת הפילוסופים, האיציטגנינים והמקובלים':

A. Altmann, 'Moses Narboni's "Epistle on Shi'ur Qoma"', *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, ed. A. Altmann, Cambridge, Mass. 1967, p. 241

159 מנקודת הראות של חוכמת ישראל במאה התשע-עשרה ראה בזאת גרץ סימן מובהק של ניוון רוחני-תרבותי: 'לא נמצאו אז חוקרים אשר שמו לבם להבין בספר מורה נבוכים להרמב"ם, וכנגד זה הרבו להתחדד בסודותיו של רבי אברהם אבן-עזרא, ולהתחכם בחכמותיו וחידותיו. תכונת החכם הזה, המדבר בחכמה וחריצות השכל על פרטים רבים ושונים מבלי להביא ענין אחד לשיטה שלמה ולמוד ערוך ושלם, היתה יותר מושכת לב בני הדור ההוא, דור יתום מחכמים הוגי דעות ויוצרי שיטות בחקר הדת'. הכללה זו מתעלמת מן ההוגים הרבים שעסקו ברמב"ם ובאבן עזרא כאחד: ר' משה אבן תיבון (ראה לעיל, עמ' 385 ואילך), ר' משה נרבוני (ראה: אלטמן [שם], עמ' 225-244), ר' יוסף אבן וקאר (ראה: מ' אידל, 'הפירוש המאגני והניאופלטוני של הקבלה בתקופת הריניסאנס', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א [תשמ"א-תשמ"ב], עמ' 88). ורוב מחברי הסופרקומנטרים על אבן עזרא (ראה לעיל, עמ' 392-395 על ר' אלעזר בן מתתיה, וכן: ד' שוורץ, ישן בקנקן חדש: משנתו העיונית של החוג הניאופלטוני בפילוסופיה היהודית במאה הי"ד, פרק א [בדפוס]); בנוסף לביקורת נוקבת על דברי גרץ מציע שם שוורץ תיאוריה משכנעת על יחסי הגומלין שבין השכלתנות של הרמב"ם ובין התיאולוגיה של אבן עזרא כחשיבתם של מחברי הסופרקומנטרים). בהמשך דבריו מוציא גרץ משפט חמור על טיבם הייחודי של הסופרקומנטרים, שבוודאי אינו חל על המעולים שבהם: 'ההתעסקות בספרי אבן עזרא לא הרימה רוח מבאריה ולא פעלה בעז תעצומתה לצרף ולברר דעותיהם; הם לא עלו למעלת רוח אבן-עזרא, כי אם הורידו אותו אליהם'. ראה: צ' גרץ, דברי ימי ישראל (תרגם ש"פ רבינוביץ), ו, ורשה תרנ"ח, עמ' 25.

והרוצה לדעת סתר התורה על פי דעת בעלי העיון יעיין זה בחבורי ר' אברהם ׳ן עזרא ז"ל — והשלם בהם הוא הפירוש שחבר לתורה — ובספר מדע וס' מורה הנבוכים, אשר חברם הרמב"ם ז"ל. כי אלו פירשו סודות הנביאים ע"ה ומאמרות החז"ל על דרך א', דעת הפילוסופים, אע"ג שר' אברהם ז"ל נוטה לדעת החוזים בכוכבים יותר מהרמב"ם ז"ל.¹⁶⁰

לפחות חמישה מבעלי הסופרקומנטרים היו נתונים להשפעתו הישירה או העקיפה של אבן וקאר, והמוקדם שבהם היה ר' משה נרבוני. לפני שחיבר את פירושו ל'מורה הנבוכים' הוא כתב שתי 'איגרות', השייכות לסוג הספרותי של סופרקומנטר וזוטר, דהיינו סופרקומנטר המוקדש לביאור של קטע בודד מפירוש התורה לאבן עזרא. האיגרת האחת אברה, אך ידוע שהיה זה פירוש פילוסופי לפירוש האליגורי של אבן עזרא לפרשת גן העדן.¹⁶¹ האיגרת השנייה, ששרדה, נתחברה בפרפיניאן בשנת ק"ג (1342); היא מכונה 'איגרת על שיעור קומה', ותוכנה — ביאור פילוסופי מובהק (בשיטת אבן רושד!) לפירוש אבן עזרא לפרשת נקרת הצור.¹⁶² בהקדמה לאיגרת זו מטעים נרבוני את יתרון ביאורו של אבן עזרא לסוגיה זו על פני ביאורו של הרמב"ם.¹⁶³

וכבר רמז עליו הר"מ בפרק ע' (!) התחיל בו 'דע שהנמצא כלו כאיש אחד'. והנה החכם ר' אברהם בן עזרא באר בזה יותר בשלמות בפסוק 'ויאמר משה אל ה' ראה אתה אמר אלי' (שם' לג, יב), כשאמר ז"ל [כאן מצוטט עיקרו של הפירוש הארוך לפס' כא]... עד הנה דברי החכם השלם ר' אברהם אבן עזרא המחקר החכמה האלהית על אמתתה, אמנם שהם יצטרכו אל ביאור כדי שתובן כונתו בשלמות. על כן אני משה ב"ר יהושע בן מר דוד הנרבוני אמרתי בלבי לפרש זה הענין ולהרחיב בו.¹⁶⁴

ההערצה היתרה של אבן וקאר ושל נרבוני כלפי אבן עזרא נובעת מן ההנחה התמימה, שהסודות הסתומים שבפירושו לתורה גונזים בתוכם לא רק את 'החוכמה האלוהית' — רוצה לומר המטפיזיקה והתיאולוגיה — של הרמב"ם, אלא גם הרבה מעבר לכך. האמנם חיבר גם אבן וקאר כנרבוני סופרקומנטר, שבו חשף את 'סתר התורה' שבפירוש אבן עזרא? לכאורה שרדה מובאה מסופרקומנטר ערבי משלו, שכן ר' שמואל אבן צרצה מביא שני ביאורים הכתובים במתכונת של סופרקומנטר (דהיינו דיבורים מתחילים מפירוש אבן עזרא וביאורם בצדם), ומציין שהראשון הוא לר' שלמה אבן יעיש (הישיש), והשני לר' יוסף אבן וקאר, וששניהם תורגמו בעבורו

160 ג' שלום, 'ספרו הערבי של ר' יוסף ׳ן וקאר על הקבלה והפילוסופיה', קרית ספר, כ (תש"ג/תש"ד), עמ' 155.

161 בפירושו הקצר לבר' ג, כד, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), א, עמ' ל.

162 בפירושו הארוך לשם' לג, כא

163 מורה הנבוכים א, עב.

164 אלטמן (לעיל, הערה 158), עמ' 255-256. וראה דיון ורקע שם, עמ' 239-243.

מערבית על-ידי ר' יעקב אלפנדר¹⁶⁵ ברם מדברי אבן צרצה — 'ראיתי על זה פירושים כתובים בלשון ערב' — נוצר הרושם, שהוא מצא את שני הביאורים לפסוק האחד כשהם צמודים זה לזה, רוצה לומר שהוא נתן בידי המתרגם שתי מובאות ולא שני סופרקומנטרים. רושם זה מתחזק על-ידי העובדה שהמובאה השנייה שאבן צרצה מביא בשם אבן וקאר¹⁶⁶ — פענוח אסטרולוגי של פירוש אבן עזרא ל'ויכרך אלהים את יום השביעי'¹⁶⁷ — מובאת בנוסח מקוצר גם על-ידי ר' שמואל אבן מטוט¹⁶⁸, תוך ציון מפורש שביאור זה לקוח מן 'המאמר הכולל' לאבן וקאר¹⁶⁹. גם המובאה השלישית — רציונליזציה נועזת של נס 'שמש בגבעון דום' — מצוטטת על-ידי ר' עזרא גטניו לא מתוך ספר כתוב אלא כשמועה שבעל-פה: 'ושמעתי בזה מהחכם דון יוסף וואקאר...'¹⁷⁰

יתר על כן, מדברי ר' שלמה פרנקו (מס' 7 בנספח), תלמידו הקרוב של אבן וקאר, ניתן להסיק שהוא לא הכיר סופרקומנטר של מורו. פרנקו עצמו חיבר ילקוט ביאורים כמענה לשאלות שנשאל לגבי 'כוונת ר' אברהם אבן עזרא במקומות ידועים', ולאחר מכן כתב תשובות על השגותיו של ר' אברהם אלטביב, אשר האשים את פרנקו שהוא סטה מדרך התורה ומאמונת החכמים ושהסמיק את האמונות הרעות שלו על פירוש אבן עזרא. בהקדמת תשובותיו לאלטביב הוא מתאר כיצד נגרר בעל כורחו ושלא בטובתו לכתיבת הביאורים:

אבל ההכרח שהכריחנו לעשות היה שחכם שהיה משבח עצמו ואומר כי אין בכל זאת הארץ שום אדם שיבין סברת ר' אברהם ׳ן עזרא באותם המקומות כמוהו. וכששמע שהייתי בטילטולה ׳כ״י בודלי: טוליטולה=טולידן] ללמוד מהחסיד החכם ר' יוסף ׳ן וקאר נ״ע, שלח לי כתבו ואמר שהיה מפיס ממני שאדבר עם החכם הנזכר באותם המקומות ושאלח לו סברתו בהם, על ׳כ״י בודלי: ליתא] א״ע׳פ׳ שהוא היה יודע בודאי שאינו יודע בו שום דבר. ואני כדי לחוס ׳כ״י בודלי נוסף: על] כבודו ועל כבוד חכמי זאת הארץ, כתבתי לו זה

165 המדובר בשני פירושים לוי' כז, ג, ראה: צרצה (לעיל, הערה 14), דף פז ע"א.

166 שם, דף ו ע"ב.

167 ראה בפירושו לבר' ב, ג, מהדורת וייזר (לעיל, הערה 2), א, עמ' כ.

168 שמואל אבן מטוט, מגילת סתרים, ונציה שי"ד, דף ו ע"ב.

169 השם נשתבש בדפוס ל'רבי יוסף קארי', אך מצא את תיקונו בגוף הספר באזכור נוסף: 'וכבר ראית מה שכתב החכ' רבי יוסף וקאר' במאמרו הכולל שהקדמתי לך בפרשת בראשית', ראה: אבן מטוט (שם), דף כו ע"א. אבן צרצה סיים את כתיבת 'מקור חיים' בעיר פלנסיה בשנת 1368, ואבן מטוט סיים את 'מגילת סתרים' בוודלחג'רה בשנת 1370, ולא ייתכן שהמוקדם לקח את המובאה מן המאוחר, מה עוד שהציטוט יותר שלם אצל אבן צרצה. אף-על-פי-כן אפשר שהיה קשר בין שני מחברי הסופרקומנטרים, שאמנם אינם מזכירים איש את רעהו. אידל העלה אפשרות זו בציינו שקיימת קירבה רבה בין דבריהם על פירוש אבן עזרא לדב' לד, ו, והוא הדין לביאוריהם על וי' כז, ב-ג. ראה: אידל (לעיל, הערה 159), עמ' 88. בשני המקומות מביא אבן צרצה את הביאור בשם 'יש אומרים', ואילו אבן מטוט — בשם עצמו. אם לא שאבו שניהם ממקור משותף, אזי יש בידינו שלושה סימנים להשפעה של אבן מטוט על אבן צרצה.

170 סוד ה' ליראיו לדב' לב, ד, נדפס בתוך: א' ילינק, קונטרס המזכיר, וינה תרנ"ג, עמ' 23-24.

הביאור, ושלחתי לו לומר בכתבי כי אני הקטן מקטני תלמידיו ששולח לו הביאור לפי [דומה שבכ"י בודלי: לפי, וכצ"ל] סברת ר' אברהם, כמו שנראה מכתבים שכתבנו שענו [רוצה לומר שדנו] בזה העניין.¹⁷¹

לא רק קנאת החכמים הרבתה חוכמה, אלא גם מאבקיהם על משיכת אבן עזרא איש-איש למחנהו. אין לדעת על מה היתה מבוססת יומרתו של אותו חכם אלמוני, שקרא תיגר על הבנתם של חכמי ספרד את המקומות הסתומים בפירוש התורה לאבן עזרא. אך מדברי פרנקו בביאורו, ועוד יותר מסגנונו, ניכר שהלה חשד באבן וקאר ובתלמידיו, שאין הם מעיזים להרחיק לכת כראוי וכנדרש בחשיפת תורתו הנסתרת של אבן עזרא. ואילו ר' אברהם אלטביב, אשר לדברי פרנקו השתייך 'לכת הרבנים התורניים', הטיח כנגדו שהוא הרחיק לכת בזאת הרבה מעבר למותר ולמוצדק. ואף-על-פי שמאבק משולש זה נסב, בין השאר, על סמכותו ועל מומחיותו של אבן וקאר בהבנת פירוש אבן עזרא, אין שום התייחסות לסופרקומנטר מעשה ידיו — לא מצדו של האלמוני בעל השאלות, לא מצדו של פרנקו בעל הביאורים (שכתבו שניהם כאשר אבן וקאר היה עדיין בחיים), ולא מצדו של אלטביב בעל ההשגות, שביקש להציל את אבן עזרא מידי מבארו לאחר מות אבן וקאר (כפי שמעידה ברכת המתים שבמובאה דלעיל). אין זאת אלא שאבן וקאר תרם את תרומתו לפרשנות אבן עזרא באמצעות חיבורו 'המאמר הכולל' ובאמצעות ההוראה שבעל-פה בלבד.

בנוסף לשלושת מחברי הסופרקומנטרים, שהושפעו ברכ או כמעט על-ידי ר' יוסף אבן וקאר — פרנקו, אבן מטוט, ואבן צרצה — היו עוד ארבעה שהעניין העיקרי שלהם בפירוש התורה לאבן עזרא היה פילוסופי: ר' עזרא גטניו, ר' שם טוב אבן מאייר (גם לשני אלה היתה זיקה עקיפה לבית-מדרשו של אבן וקאר, שכן הם הרבו להסתמך על ביאוריו של תלמידו המובהק — ר' שלמה פרנקו), בעל 'ביאור הסודות', שיוחס בטעות לאבן כספי ('אנונימי I'), ור' שם טוב אבן שפרוט. דומה שיש לשייך אליהם סופרקומנטר חמישי, הדן רק בסודות אבן עזרא ומפענח אותם על דרך הקבלה, והוא מיוחס — אולי בטעות — לר' שמעון מפרובנס.

לעיסוק הנרחב של 'בעלי העיון' בביאור פירושי אבן עזרא היו גם תופעות לוואי שליליות, אשר עליהן מתלונן אחד החשובים שבהם, ר' שלמה פרנקו. וכך הוא כותב בלשון בלתי מהוקצעת ובסגנון מסורבל בהקדמת הסופרקומנטר שלו:

ועם היות דבריו קשות וזרות [מהדורות ילינק: קשים וזרים], אפי' שלא ידבר בענינים עמוקים וסובלים פירושים משונים [ילינק: שונים] וכל אחד מן החכמים המעיני' בו אומרים בהם דעתם, זה אומר בכה וזה אומר בכה [על-פי מל"א כב, כ]. ואיפש' [נ"א: ואפילו] שלא היתה כוונתו בהם לרמוז אל שום ענין, והם אומרים עליה שרומז אל כך וכך, ויחפאו עליו דברים אשר לא כן [על-פי מל"ב יז, ט]. ועם היות המבאר לאותן המקומות, אם לא יסכימו דעת המעינים עמו, אומרים עליו שלא ידע כוונתו, ואיפש' שהיה במקום

171 כ"י ניו יורק-אוניברסיטת קולומביה X893-E274 וחילופי הנוסחאות על-פי כ"י אוקספורד-בודלי 1258 (Hunt. 559).

שיחשבו אותו בסופר [ילינק: ככופר, וכצ"ל] לפי דעתם. ואם ימצאו בו שום חרוש, אומרים אותו בשמם, כדי שלא יחזיקו טובה לאומרו. וכל שכן בזמננו זה שרוב מהמעיינים באלו העניינים אין להם עיקר בשום חכמה, ועושים כל יכולתם להראות להמון שהם חכמים, ושאי אפשר שיהיה שום אדם אחר יודע שום דבר בשום חכמה מרוב קנאתם ותחבולתם.¹⁷²

במחצית הראשונה של דבריו מתלונן פרנקו על המבוכה הפרשנית הקשה, הנובעת מכך שלשונו הסתומה והרמזנית של אבן עזרא מאפשרת לחכמים, הבוחנים את פירושו על דרך העיון, להציע להם ביאורים חלוקים, ואף לתלות ברמזים מדומים דעות והשקפות, שכלל לא עלו על לבו של אבן עזרא. פרנקו אינו מאשים מפרשים אלה בסילוף מכוון של דברי אבן עזרא, אלא טוען שהסילוף הוא תוצאה ישירה של אי-ודאות פרשנית. עוד הוא מוסיף, שאחד הביטויים לסילוף זה הוא רדיקליזציה בלתי מבוקרת של השקפותיו החסריות של אבן עזרא, אך אינו אומר דבר לגבי מניעה של הקצנה זו — הזדהות עם ההשקפות החריגות המיוחסות לאבן עזרא או שמא רתיעה מהן. כאשר מטרת המבאר איננה להבין את דברי אבן עזרא לאשורם, הופכת מידת ההתאמה ל'דעת המעיינים' — רוצה לומר להשקפותיהם האישיות — לקנה המידה העיקרי באימוץ ביאור או בדחייתו. יתרה מזאת, יש מקומות שבהם אין הם מסתפקים בדחיית הביאור, הנוגד את הדעות המקובלות, בתור טעות שבאי-הבנה, אלא אף מוקיעים אותו ככפירה. במרירות עצורה מוסיף פרנקו, שמגיניה אלה של האמונה הצרופה אינם נרתעים מלגנוב את חידושו של הסופרקומנטר המוקע, בטענה המתחסדת, שאל להם להחזיק טובה לשכמותו — מן הסתם כדי שלא ייראה הדבר כהודאה ביכולתו הפרשנית. עד כאן היתה הביקורת מכוונת מקצתה כלפי חכמים 'בעלי העיון', הלהוטים לייחס לאבן עזרא את דעותיהם, ומקצתה כלפי חכמים שמרנים, המבקשים לגונן על אבן עזרא מפני פרשנות חדשנית. מכאן ואילך הוא יוצא בהאשמות מוסריות כבדות כלפי שרלטנים, המנצלים את האפשרויות שנוצרו מכוח הצירוף של הירידה הנוכחית ברמת לימוד החוכמות עם העיסוק האופנתי במשנת אבן עזרא, כדי להתחזות בפני ההמון כידענים, תוך התחרות פרועה במלומדים האמיתיים.

כבר בהקדמת 'פרשת הכסף' לאבן כספי, שנכתבה בפתחה של המאה הארבע-עשרה, מובעים חששות דומים מפני ביקורת עוינת, התנצחות שווא וגניבת דעות, אך עדיין אין בה ביטוי למצוקת 'זה אומר בכה וזה אומר בכה'. לעומת זאת, חוזר ובא בניסוחים שונים עניין ריבוי הפירושים המנוגדים, שקשה להכריע ביניהם, גם בהקדמות של שאר מבארי אבן עזרא 'בעלי העיון': אבן מטוט, גטניו ואבן מאיור. מאלפת ההערכה של אבן מטוט (מס' 12 בנספח) בהקדמת 'מגילת סתרים' לגבי ההצלחה החלקית של החבורה המצומצמת של מפרשי אבן עזרא הרציניים במתן ביאור נכון ותקף לצפונותיו:

172 על-פי כ"י ניו יורק-אוניברסיטת קולומביה X893-E₂74 וחילופי הנוסחאות על-פי ילינק (לעיל, הערה 170) עמ' 22-23.

ואשר רוח עליהם ממרום יערה [על-פי יש' לב, טן] / השרידים אשר יי"י קורא
[על-פי יואל ג, ה] / הם החורשים בעגלתו / המוצאים חידתו [על-פי שופ'
יד, יח] / ומוצאים יש במקצת, ובמקצת לא מכוונים / ודתיים שונים.¹⁷³

על רקע ההבדל הגדול בין פרנקו החששן והחשדן¹⁷⁴ לבין אבן מטוט הבוטח בעצמו ובתבונת קוראיו, יש לייחס משקל יתר להסכמה הרחבה שביניהם לגבי הישגיה המוגבלים של האסכולה ההגותית של פרשני אבן עזרא. לעומת זאת, אפשר, לכאורה, למצוא הערכה חיובית בלתי מסויגת לאסכולה זו בשיר ההלל שבהקדמת 'המאור הגדול' לאבן מאיור (מס' 16 בנספח). בחקתו את הקדמת הפירוש הקצר של אבן עזרא לתורה מבחינת המתכונת, החרוזה והנחרצות התוקפנית, הוא סוקר את 'ארבעה הדרכים' שבהם מתייחסים 'בדורנו זה' לפי 'פירוש התורה מהחכם השלם'. בדרך הראשונה הולכים שולליו העקרוניים של העיון הפילוסופי מחמת היותו חוכמה נוכרית — 'באמרם על איש אשר שכלו בעיון מושך / פתך פת כותי וייןך יין נסך'. בדרך השנייה הולכים פרשנים רדיקליים, התולים באבן עזרא את דעותיהם האישיות באמצעות פרשנות שרירותית — 'ויביא כל אחד מפרי דעותיו מנחתו ונסכו / זה אומר בכה וזה אומר בכה'. בדרך השלישית הולכים המתחסדים הטופלים על אבן עזרא אשמות שווא של כפירה — 'ונפשם ורצונם להראות עצמם צדיקים / ואם הם [רוצה לומר: אף-על-פי שהם] מדבריו רקים'. ואילו בדרך הרביעית הולכים חכמי העיון הנקיים מכל הליקויים של קודמיהם:

המה החכמי אשר בכל חכמה ממולאים / נותנים ערמה לפתאים / בדברי העיון מתעסקי' [בניגוד לאנשי הדרך הראשונה השוללים אותן] / ודברי החכם הנזכר מדקדקים [בניגוד לשטחיות חסרת האחריות של בעלי הדרך השנייה] / וכבוד לתורה חולקים [בניגוד להאשמות המתחסדים בעלי הדרך השלישית] / כי הם הבינו תוקף חכמתו וגודל מעלתו / כי איש אשר יקח כמוהו לא נמצא / ובמתכונתו לא נעשה / מקצה תכל ועד אפסה.¹⁷⁵

יותר משזה פיאור בלתי ביקורתי של מבארי אבן עזרא בעלי העיון, זהו אפיון פרוגרמטי של העקרונות והגישות אשר בעלי העיון — ואבן מאיור ככללם — דוגלים בהם, ואפיון זה מנוסח תוך שלילה נחרצת של שלוש דרכים וחיוב נלהב של הדרך הרביעית.

173 על-פי כ"י קמברידג' 49 (Add. 1015.2). הנוסח בדפוס (ראה לעיל, הערה 168) משובש.

174 חששותיו של פרנקו אכן נתממשו בטווח הקצר בהשגותיו של אלטביי (ראה לעיל, עמ' 399-400), אך לאו דווקא בטווח הארוך. לא רק שההשגות הללו סופן שאבדו, אלא גם הסופר-קומנטרים הקיינוניים לא עמדו במבחן הזמן, והיעלמותם הגמורה מעידה שלומדי פירוש התורה של אבן עזרא היטיבו להבחין בין מבארי האמיתיים למדומים.

175 כ"י אוקספורד-בודלי 228 (Poc. 207).

מפרשי אבן עזרא בעלי המקרא: האסכולה הפרשנית
אבן מאיור מתעלם כליל — ככל הנראה בגלל חוסר קשר ומידע — מקבוצה
מוגדרת של מחברי סופרקומנטרים, שהיו בני ארצו ובאורח חלקי גם בני זמנו. מצד
אחד, אי-אפשר לייחס להם את הליקויים החמורים של בעלי הדרכים הראשונות,
ומצד אחר הם נבדלים מן ההולכים בדרך הרביעית בכך שהמניע העיקרי שלהם
בעיסוקם בפירוש אבן עזרא לתורה הוא פרשני ולא הגותי. עם קבוצה זו, שתורמתה
להבהרת ביאורי אבן עזרא ולחקירת דרכו הפרשנית גדולה בעליל מזו של קודמתה,
נמנים שישה מחברים בני ספרד: (א) ר' שלמה אבן יעיש 'הבחור'; (ב) ר' יהודה
ליאון אבן משקוני — שאמנם היה חכם ביוזניני מובהק, אך הושפע מחוכמתה
של ספרד אשר בה השתקע; (ג) 'אנונימי II'; (ד) ר' יוסף בן אליעזר הספרדי
— בדומה לחיבורי הרמב"ם, שהורתם בספרד וכתיתם מחוצה לה, כך גם 'צפנת
פענח' הוא מיטב ההישג הספרדי¹⁷⁶ בתחום ביאור פירושי אבן עזרא, אם כי הוא
נכתב בירושלים; (ה) ר' חיים מברבשקה; (ו) ר' יצחק פרופיאט דוראן, בעל פירוש
האפודי 'למורה הנבוכים'. מבחינת קירבת המקום והזמן אפשר לצרף אליהם מחבר
שביעי — ר' אשר קרשקש, בעל הביאור 'למורה הנבוכים', שכתב סופרקומנטר
קצר וענייני בפרכונס בתחילת המאה החמש-עשרה.

שותפים אלה ב'רנסנס של אבן עזרא' נבנו מן ההישגים של קודמיהם בהבהרת
הרקע המדעי-ההגותי-התיאולוגי של ביאורי אבן עזרא, אך הם נשמרו בדרך כלל
מחולשותיהם, משום שלא שאפו להעמיד מתוך הביאורים משנה עיונית סדורה.
מביניהם בולטים בהיקפם, ברכי-צדיותם וברמתם שני סופרקומנטרים — 'אבן
העזר' למשקוני ו'צפנת פענח' ליוסף בן אליעזר. לא ידוע לנו על שום מגע בין
משקוני, שכתב את ספרו במיורקה בשנים 1362-1372, לבין יוסף בן אליעזר, שהיה

176 ש' קראוס טוען במאמר ביקורת על מהדורת ד' הרצוג של 'צפנת פענח', שהכינוי הצרפתי
המובהק bon fils (=טוב עלם), שלא היה מצוי בספרד כלל, מעיד שאבותיו של יוסף בן
אליעזר היגרו מארגון לפרוכנס. ראה: 'סיני' [בוקרשט] ה' [תרצ"ג], חלק לוועד, עמ' 37-44.
ואילו מ' וילנסקי מערער את האמינות של כינוי זה: ראשית, יוסף בן אליעזר עצמו איננו נזקק לו
בקולפון-המעתיק של הסופרקומנטר של אבן יעיש, ושנית, מתוך אחד-עשר כתבי-יד של
'צפנת פענח' ששרדו, הוא מוזכר בשניים בלבד, התלויים זה בזה, ולדעת וילנסקי אין זה
אלא פרי השתכשות של ברכת המתים 'ע"ם יש"י' שבשאר כתבי-יד. ראה: מ' וילנסקי
'כלום היה שם לואי ליוסף בן אליעזר הספרדי', מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים תשל"ח,
עמ' 344-348, *HUCA*, M. Wilensky, 'Has Joseph b. = Elieser Hasefaradi a Surname?',
pp. 537-538 [1937/1938], 12-13. טיעון זה מתחזק על-ידי קולפון-המעתיק של 'טור
חושן משפט', אשר בו הוא חותם 'יוסף בר' אליעזר הספרדי ע"ם יש"י', ראה: בית-אריה
(לעיל, הערה 88), עמ' 258, הערה 46. ואכן, לא זו בלבד שאין להסתמך על הכינוי
המסופק 'טוב עלם', אלא — כפי שמרגיש בצדק גוטוויירט — אין לפקפק במוצאו הספרדי
של מחבר, המעיד על עצמו בחרוזי הפתיחה של 'צפנת פענח': 'אשר ישאל: למי אתה,
ידידי? אשיבנו: לאיש נפון ונפרד / כיוסף [נ"א: ליוסף] בן אליעזר אשר בא לעיר
ציון ומולדתו ספרד', צפנת פענח (לעיל, הערה 88), א, קראקא 1911, עמ' 6; ראה: E.
Gutwirth, 'Fourteenth Century Supercommentaries on Abraham Ibn Ezra', *Abraham
Ibn Ezra and his Age*, ed. F. Diaz Esteban, Madrid 1990, pp. 148-149

בכרתים בשנת 1375/1376, וכתב את ספרו בשנת 1385 לערך בירושלים.¹⁷⁷ יש תוקף ייצוגי לעמדות המשותפות שהם מביעים בהקדמות לחיבוריהם. אף-על-כך שהם אינם תלויים זה בזה ואינם מזכירים איש מקודמיהם 'בעלי העיון', שניהם נצמדים בבירור רב לדגם מקובל של הקדמת סופרקומנטר לאבן עזרא, כפי שנתגבש באסכולה ההגותית בעיקר בהשפעת פרנקו. כך מצינו אצל שניהם את ההסתייגות ממפרשים בלתי אחראיים ואת ההוקעה של משמיצי אבן עזרא, המחשידים אותו במינוח, ושניהם אף משתמשים באותו פסוק עצמו כדי להשתיקם: 'תאלמנה שפתי שקר הדברות על צדיק עתק בגאווה וכו' (תה' לא, יט).¹⁷⁸ שניהם שותפים להנחת היסוד של 'בעלי העיון', שבקיאות במכלול המדעים היא תנאי הכרחי להבנה שלמה של פירוש התורה לאבן עזרא, וכל שכן לפענוח סודותיו.¹⁷⁹ אך בעוד יוסף בן אליעזר נאמן, בטוב טעם ודעת, לפירוט החוכמות כפי שהציגן אבן עזרא עצמו בשער א של 'סוד מורא',¹⁸⁰ גררה אהבת המליצה את משקוני לנסח זאת במינוח המתאים יותר לרמב"ם: 'סודות החכמות הנעלמות' ו'סודות מעשה בראשית ומעשה מרכבה'.¹⁸¹ שניהם חוזרים גם על הביקורת העצמית של 'בעלי העיון' לגבי המבוכה הפרשנית הנגרמת על-ידי ריבוי הפירושים הסותרים זה את זה, ודומה שבפיהם היא נשמעת כביקורת חיצונית על חולשתה העקרונית של האסכולה ההגותית. משקוני אומר:

177 לדעת נ' בן-מנחם, נתחבר 'צפנת פענח' לא לפני שנת 1387, ראה: נ' בן-מנחם 'רבי יוסף טוב-עלם וספרו "צפנת פענח"', סיני, ט (תש"א/תש"ב), עמ' שנג-שנה. אולם נתעלמה ממנו טענתו החזקה של ד' הרצוג, שהספר חייב היה להיכתב לפני 1386, שנת פטירתו של ר' דוד הנגיד, הנזכר בהקדמת המחבר עם ברכת החיים 'ירוש הודו'. ראה: צפנת פענח (לעיל), הערה 88), א, עמ' 7 ודברי הרצוג שם במבוא, ב, עמ' XVI, הערה 6.

178 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 05; צפנת פענח (לעיל, הערה 88), א, עמ' 7.

179 ר' בונפיל מציע במאמרו, 'ספר עלילות דברים' — פרק בתולדות ההגות היהודית במאה הארבע-עשרה, אשל באר שבע, ב (תש"ם), עמ' 229-264, ניתוח רב-השראה של כתב הפולמוס האנונימי 'עלילות דברים', המאשים את יהדות אשכנז בעיכוב הגאולה מחמת דרך לימודם הפסולה (הפלפול), המונעת הבנה, ומחמת התנגדותם לפילוסופיה המונעת שלמות רוחנית, ומחמת דרכם בשמירת המצוות, המרבה בחומרות וממעטת בדעת טעמיהן. הוא מוכיח שהספר נתחבר במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה על-ידי הוגה דעות רציונליסט, הלוחם את מלחמת הרמב"ם ומושפע בבירור מכתבי אבן עזרא. מן ההקדמה המליצית של הספר עולה כמעט בוודאות, ששם המחבר היה יוסף, ועל סמך הקירבה הרעיונית הרבה שבין הספר לבין 'צפנת פענח', משער בונפיל בזהירות רבה, שייחכן שמחברו היה ר' יוסף בן אליעזר. ברם קשה לקבל זיהוי זה. ראשית, מפני שב'צפנת פענח' השפעת אבן עזרא היא המכרעת, ואילו ההתייחסות לרמב"ם היא שולית בלבד; שנית, בגלל השוני הבולט בסגנון ובאוצר המלים; ושלישית, משום שההעדר הגמור של להט וכחני ב'צפנת פענח' מקשה מאוד לייחס למחברו כתב פולמוס כה חריף ופסקני. אני מודה לר' ישי יובל על שהפנה את תשומת לבי למאמר חשוב זה.

180 צפנת פענח (לעיל, הערה 88), א, עמ' 6. על עמדת אבן עזרא ראה: א' סימון, ארבע גישות לספר תהילים: מרס"ג עד ראב"ע, רמת-גן 1982, עמ' 181-184.

181 ברלינר (לעיל, הערה 22), עמ' 05.

ומצאתי דעות רבות בדברי החכם הזה, עד אשר אנשים גדולים בחכמה, לפי מה שנראה להם, חברו ביאורים מתחלפים לבאר כוונתו בביאורו מה היתה. והאל יודע כי קצתם לא די שלא השיגו כוונת החכם, אמנם בדו מלבם דברים על ביאורו לא עלו על רוח השלם הנז' לעולם.¹⁸²

ובעל 'צפנת פענח' אומר זאת בניסוח הקרוב עד מאוד לדברי פרנקו (ראה לעיל, עמ' 400-401), אך ביתר חריפות:

ובעבור כי דבריו קצרים מאד הוצרכו אנשים לפרש רמזי סודותיו [נ"א: חידותיו], ורבו כמו רבו, זה אומר בכה וזה אומר בכה [על-פי מל"א כב, כ], ולא ראי זה כראי זה. והוציאו דבריו ממשמעם, גם הוסיפו וגרעו, ורובם לא ידעו ולא יבינו, ונטו מקו האמת, ואמרו דברים אשר לא כן [על-פי מל"ב יז, ט].¹⁸³

המלים 'הוסיפו וגרעו' מבטאות את המודעות של יוסף בן אליעזר לחובה הכפולה המוטלת על הפרשן — להישמר מפרשנות יתר מכאן ומתת פרשנות מכאן. ואכן, בזכות בקיאותו במלוא רוחב יצירתו של אבן עזרא — הפרשנית, הדקדוקית, ההגותית והאסטרונומית-האסטרולוגית — ובזכות הבנתו העמוקה את דרך החשיבה ואת דרך ההבעה של אבן עזרא הצליח ר' יוסף בן אליעזר הספרדי שלא לנטות מקו האמת המתוח בין ההוספה על כוונת אבן עזרא לבין הגריעה ממנו, והוא מצטיין בכך יותר מכל מפרשי אבן עזרא שקדמוהו, ודומה שגם יותר מכל הבאים אחריו עד עצם היום הזה.

182 שם, עמ' 06-07.

183 צפנת פענח (לעיל, הערה 88), א, עמ' 7.

נספח: רשימת הפירושים על פירושי אבן עזרא

הרשימה מסודרת באופן כרונולוגי, וזמן החיבור של כל פירוש מצוין בה במדויק, במקורב או במשוער. היא כוללת רק את הפירושים ששמות מחבריהם ידועים וששרדו בשלמות, במקוטע או במובאות ארוכות. כעשרה סופרקומנטרים שאבדו צוינו בגוף המאמר (ראה לעיל, עמ' 375-383, 397). מתוך יותר מחמישה-עשר הפירושים האנונימיים ששרדו נרשמו כאן רק שני הסופרקומנטרים שנבדקו ושצוטטו (מס' 9, 14). כמו כן לא נרשמו הפירושים המקוטעים המרובים, המוסבים על קטע בודד מפירושי אבן עזרא ('סופרקומנטר זוטא') ואשר אף הם רובם ככולם אנונימיים. המידע הביבליוגרפי מתייחס למהדורת הדפוס ו/או לכתב(י)-היד אשר שימשו בסיס לחקירה, ושמהם לקוחות המובאות במאמר. כאשר הסופרקומנטר איננו בגדר ביאור פחות או יותר רצוף הוא אופייני כ"לקוט ביאורים". בנוסף לסופרקומנטרים שנדונו במאמר (מס' 1-16) כוללת הרשימה גם את אלה שנכתבו מראשית המאה החמש-עשרה ועד היום.

- (1) משה בן שמואל אבן תיבון, סופרקומנטר על התורה שאבד (פרובנס, קודם לשנת פטירתו 1283). מובאות נשתמרו בסופרקומנטרים שונים ובעיקר ב'אבן העזר' לאבן משקוני (להלן, מס' 10). מהדורה מוערת של הביאור לוי' טז, ח (סוד עזאזל וסוד שמו) עומדת להתפרסם, א"ה, בנפרד.
- (2) אלעזר בן מתתיה, סופרקומנטר על התורה (ביזנטיון [?], 1275 לערך). החלק הראשון של ביאור הקדמת אבן עזרא נדפס על-ידי א' ברלינר אוצר טוב, ב (תרל"ז/תרל"ח). [הנספח העברי של *Magazin für die Wissenschaft des Judentums*, 5 (1878)], עמ' 081-082; הפירוש על חומש בראשית הוהדר על-ידי נ' בן-מנחם, מגנזי ישראל בווואטיקן, ירושלים תשי"ד, עמ' 105-165. יתרת ביאור ההקדמה ויתרת הפירוש — כ"י וטיקן 54, כ"י וטיקן 249 וכ"י ירושלים-הספרייה הלאומית 931⁸⁰.
- (3) יוסף בן אבא מארי אבן כספי, פרשת הכסף (על התורה; ארגנטירה, פרובנס, 1300 לערך). ההקדמה — כ"י פריס-הספרייה הלאומית 184, חילופי גרסאות מכ"י קמברידג' Add. 1509; הפירוש — כ"י וטיקן 36, חילופי גרסאות מכ"י אוקספורד-בודלי 226 (Mich. 313). על 'ביאור הסודות' המיוחס לו בטעות ראה להלן, מס' 9.
- (4) משה בן יהודה נגרי מן הנערים, תפוחי זהב (על התורה; רומא, ראשית המאה הארבע-עשרה. כ"י אוקספורד-בודלי 229 (Mich. 87).
- (5) שלמה בן אברהם אבן יעיש המכונה הישיש, סופרקומנטר על התורה ו/או ילקוט ביאורים שנכתב(ו) בערבית ואבד(ו) (סיביליה, קודם לשנת פטירתו 1345). תשעה ביאורים שרדו בעברית בכ"י אוקספורד-בודלי 232 (Hunt. 293), דף 62 ע"ב 70 ע"ב; שניים מהם מובאים בתרגומו של אבן אלפנדר על-ידי צרצה, מקור חיים (להלן, מס' 11), דף פז ע"א; צ ע"א.
- (6) שלמה בן מאיר אבן יעיש המכונה הבחור, סופרקומנטר על התורה (ודלחג'רה, ספרד, אמצע המאה הארבע-עשרה). כ"י וטיקן 54, חילופי גרסאות מכ"י קמברידג' 47 (Add. 510). הביאור לפרשות תולדות — וישלח (בר' כה, לד-לו, כד) נדפס על-ידי בן-מנחם (לעיל, מס' 2), עמ' 39-50.
- (7) שלמה פרנקו, ילקוט ביאורים על פירוש אבן עזרא לתורה ותשובות על השגות אברהם אבן אלטביב (ספרד, הילקוט נתחבר לפני פטירת רבו יוסף אבן וקאר בשנת 1360, והתשובות — לאחריה). ההקדמה נדפסה על-ידי א' ילינק, קונטרס

- המזכיר, וינה תרנ"ג², עמ' 22-23. יתרת הספר — כ"י ניו יורק-אוניברסיטת קולומביה X983—Ez74, חילופי גרסאות מכ"י אוקספורד-בודלי (Hunt. 559).
- (8) אברהם אבן אלטביב, השגות על ביאורי פרנקו וילקוט ביאורים על סודות אסטרונומיים ואסטרונומיים בפירוש אבן עזרא לתורה — שניהם אבדו (ספרד, אמצע המאה הארבע-עשרה). ההשגות ניתנות לשחזור חלקי מתשובות פרנקו עליהן (לעיל, מס' 7), ומן הילקוט שרדו שמונה ביאורים, שצוטטו בסופרקומנטרים של אבן שפרוט ויצרצה, והם כונסו ונדפסו על-ידי ד' שוורץ, ר' אברהם אלטביב — האיש ופעלו' (בדפוס); שניים מהם אינם אלא ציטוטי משנה מאבן יעיש הישיר (לעיל, מס' 5).
- (9) אנונימי I, ביאור הסודות שבפירוש אבן עזרא לתורה, המיוחס בטעות לאבן כספי (ספרד, כנראה באמצע המאה הארבע-עשרה). מבחר מקוצר ההדיר ' לאסט, בתוך: אבן כספי, עשרה כלי כסף, ב, פרסבורג תרס"ג (ד"צ ירושלים תש"ל), עמ' 146-172. מבחר נוסף פרסמה ח' כשר, 'לשאלת מחברו של "ביאור הסודות לראב"ע" המיוחס ליוסף אבן כספי', עלי שפר: מחקרים בספרות ובהגות היהודית מוגשים לאלכסנדר שפרן, בעריכת מ' חלמיש, רמת-גן תש"ן, עמ' 97-108.
- (10) יהודה ליאון אבן משקוני, אבן העזר (על התורה; מיורקה, 1362-1370). ההקדמה נדפסה על-ידי ברלינר (לעיל, מס' 2), עמ' 01-010; הפירוש לבר' א, א-ב נדפס על-ידי נ' בן-מנחם, אוצר יהודי ספרד, ב (תשי"ט), עמ' 48-54 (=הנ"ל, עניני אבן עזרא, ירושלים תשל"ח, עמ' 17-28); קטעים קצרים מפרשות יתרו, תרומה וכי תשא נדפסו על-ידי ברלינר (שם), עמ' 24-25, 41-42. יתרת הספר — כ"י לונדון-מונטיפיורי 49.
- (11) שמואל צרצה המכונה בעברית אבן סנה, מקור חיים (ביאור פילוסופי לתורה הכולל מובאות ארוכות מאבן עזרא ומן הרמב"ם וסופרקומנטר לפירוש אבן עזרא; פלנסיה, 1368), מנטואה שי"ט (1559); נדפס שנית בהשמטות בתוך 'מרגליות טובה' (להלן, מס' 28).
- (12) שמואל בן סעדיה אבן מטוט, מגילת סתרים (על התורה; ודלתג'רה, 1370), ונציה שי"ד (1554) נדפס שנית בהשמטות בתוך 'מרגליות טובה' (ראה להלן, מס' 28). כ"י קמברידג' Add. 1015.2 (49) וכ"י פריס-הספרייה הלאומית 186. בשער מהדורת הדפוס רשום בכתיב מלא 'מוטוט', אך גרסת כתיב-היד 'מוטוט' מאוששת על-ידי עדות המחבר באקרוסטיכון 'משך טוב ודעת טעם' הבא בספרו 'משובב נתיבות', ראה: S. M. Schiller-Szinessy, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts Preserved in the University Library Cambridge*, Cambridge 1876, p. 136, note 2
- (13) עזרא בן שלמה גטניו, המכונה אסטרוק שלמה, ספר הזכרונות וסוד ה' ליראיו (על התורה, הראשון מבאר את ההיגדים הגלויים, והשני — את הסודות; אגרימונט, צפון ספרד, 1372). הקדמת 'סוד ה' ליראיו' וקטע ממנו (ביאור הפירוש לדב' לב, ד) נדפסו על-ידי ילינק (לעיל, מס' 7), עמ' 23-24. יתרת הספרים — כ"י אוקספורד-בודלי (Hunt. 217) 231.
- (14) אנונימי II, סופרקומנטר על התורה (ספרד, קודם לשנת 1382 שבה נכתב כתב-היד). כ"י לונדון-הספרייה הבריטית 195 (Add. 27,561).
- (15) יוסף בן אליעזר, צפנת פענח (על התורה; ירושלים, קודם לשנת 1386, שבה נפטר ר' דוד הנגיד, המוזכר בהקדמה עם ברכת החיים 'ירום הודו'). נדפס בשם 'אהל יוסף' בהשמטות ושינויים בתוך 'מרגליות טובה' (להלן, מס' 28); ובמהדורה מדעית על-ידי ד' הרצוג, א, קראקא 1911; ב, ברלין 1930. ספק רב אם שם הלוי 'טוב עלם' אכן אותנטי, ראה לעיל, עמ' 403, הערה 176.

- (16) שם טוב בן יהודה אבן מאיור, המאור הגדול (על התורה יליד בריוויאסקה, ספרד; הביאור לשמות נסתים בשנת 1384). כ"י אוקספורד-בודלי 228 (Poc. 207).
- (17) חיים מברכשקה, עץ חיים (על התורה; בריוויאסקה, ספרד, מחצית שנייה של המאה הארבע-עשרה). כ"י ליורדן 5.
- (18) שם טוב בן יצחק אבן שפרוט, צפנח פענח (על התורה) נספח לו שער ההגדות (בעיקר על מדרשי חז"ל בפירוש אבן עזרא) (טולידו, סוף המאה הארבע-עשרה). פירושי האגדה שב'שער ההגדות' הוהדרו על-ידי ד' שוורץ בנספח למאמרו, 'פרשנות האגדה של ר' שם טוב אבן שפרוט', עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 69-77 (=נ') פרימר וד' שוורץ, הגות בצל האימה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 79-87. יתרת הפירוש — כ"י אוקספורד-בודלי 2350 (Opp. Add. 4° 107).
- (19) שמעון מפורובינצא (ספק שם המחבר, ספק שם המעתיק), ילקוט ביאורים לסודות שבפירוש אבן עזרא לתורה על דרך הקבלה (פרובנס, מאה ארבע-עשרה-חמש-עשרה). כ"י פריס-הספרייה הלאומית 189.
- (20) שמואל ביבא, סופרקומנטר על התורה (מקומו וזמנו לא נתבררו). כ"י אוקספורד-בודלי 2351 (Opp. Add. 4° 134).
- (21) יצחק בן משה הלוי פרופיאט דוראן, ילקוט ביאורים או סופרקומנטר על התורה (קטלוגיה, שנת 1400 לערך). שרדו רק ביאורים לפרשות אמור ובלק, כ"י פרמא-פליטינה-אוסף דה רוסי 835.
- (22) אשר בן אברהם קרשקש, אנת נפש (על התורה; פרובנס, תחילת המאה החמש-עשרה). ההקדמה נדפסה על-ידי בן-מנחם (לעיל, מס' 2), עמ' 30-33. יתרת הפירוש — כ"י וטיקן 54.
- (23) שלום בן שלמה ירושלמי, שבת שלום (ביאור ענייני חשבון, הנדסה ואסטרונומיה שבפירוש אבן עזרא לפרשות בראשית, שמות וכיתשא, שסימן ש'ב'ת; סרקוסה, סיציליה, סוף המאה החמש-עשרה). כ"י אוקספורד-בודלי 236 (Poc. 183).
- (24) מנחם תמר, סופרקומנטר על התורה (ביזנטיון, 1514), כ"י לידן Warner 29.
- (25) משה בן יעקב 'הגולה', אוצר נחמד (על התורה; חציהאי קרים, 1514-1515). מובאות מן ההקדמה מביא א' פירקוביץ, 'ע"ד המחבר ס' שושן סודות', הכרמל, ב, 4 (תרכ"א), עמ' 31-32. יתרת הפירוש — כ"י ירושלים-ספריית שוקן.
- (26) משה אלמושנינו, תוספת ביאור על דברי אבן עזרא על התורה (ביזנטיון, קודם לשנת 1582 שבה נכתב כתב-היד). שרדו רק הפירוש לבר' א, א-כט, כז, הוהדר על-ידי נ' בן-מנחם, סיני, יט (תש"ו), עמ' קל-קעא.
- (27) יום טוב ליפמן הלוי הלר, ילקוט ביאורים על התורה וחמש מגילות (מרכז אירופה, סוף המאה השש-עשרה). האוטוגרף ששרד — אוקספורד-בודלי 2271 (Opp. 703) — קטוע, וחסרים בו הביאורים במבדבר, פרק ח עד סוף דברים. הוהדר חלקית (בר' א-לא) על-ידי נ' בן-מנחם, לכבוד יום-טוב, עורך י"ל מימון ירושלים תשט"ז, עמ' קצו-ריד; ובשלמות בתוספת ביאורים על-ידי א"ש הלוי הלר, ספר מאמר יום טוב, ירושלים תשמ"ט.
- (28) יקותיאל לאזי אשכנזי (מלקט ומוציא לאור), מרגליות [!] טובה, אמסטרדם תפ"ב (1722) (פירוש אבן עזרא לתורה מוקף בשלושה סופרקומנטרים). דפוס ראשון של 'צפנת פענח' ליוסף בן אליעזר (לעיל, מס' 15), הקרוי כאן 'אהל יוסף', ודפוס שני של 'מקור חיים' לשמואל צרצה (לעיל, מס' 11) ושל 'מגילת סתרים' לשמואל מטוט (לעיל, מס' 12) (סטניסלב, פולין 1927).

- (29) אהרן עמריך גומפרץ, מגלה סוד (על חמש מגילות), המבורג תקכ"ה (1765).
- (30) שלמה זלמן ׳ן׳ כוכב טוב שטרן, כתנת פסים (על חמש מגילות; הונגריה תקצ"ב). כ"י לונדון-מונטיפיורי 51.
- (31) בנימין איספינוזה, בית העזר (על ישעיה, תרי"עשר, תהילים, משלי, איוב, חמש מגילות, דניאל, עזרא ונחמיה; ליוורנו 1774) כ"י ירושלים-האוניברסיטה העברית 4611. ההקדמה הוהדרה על-ידי נ' בן-מנחם, סיני, כט (תשי"א) עמ' רעד-רעח (=הנ"ל, עניני אבן עזרא [לעיל, מס' 10], עמ' 253-259).
- (32) שלמה כהן מליסא, אבי עזר (על התורה), פוזנא תקס"ב. נדפס גם במקראות גדולות תורת אלהים, וילנא תרל"ד; מקראות גדולות, למברג תרמ"א.
- (33) בנימין זאב פרערוי, בן ימיני (על התורה), וינה תקפ"ד.
- (34) משה כרמי, הואיל משה באר (א-ה, על התורה; ו, על חמש מגילות; יב, על משלי ואיוב. כרכים ז-יא, שיועדו לביאור יתרת פירושי אבן עזרא, לא נדפסו), עיש (Aix, צרפת) תקצ"ג-תקצ"ו / 1833-1836.
- (35) רפאל פירסטנטל, פתוחי חותם (על מגילת אסתר), בתוך: קול ששון (מגילת אסתר עם תרגום גרמני באותיות עבריות ופירוש אבן עזרא), קרוטושין ת"ר.
- (36) שלמה זלמן נטר, פירוש על אבן עזרא (על התורה) בתוך: חמשה חומשי תורה (מקראות גדולות), וינה תרי"ט (ד"צ ברלין 1937 ועוד). ביקורת: שפטן, 'חרשי משחית במלאכת הקודש', המגיד, ז (תרכ"ג), עמ' 205-206; א"ש גאלד, 'הערות שונות — על ראב"ע ועל מפרשו ר' שלמה נעטטער', אספת חכמים, א (תרל"ח), עמ' 30-31, 64, 82-83, 103.
- (37) יצחק שרים, באר יצחק (על התורה; חלב, סוריה) ליוורנו תרכ"ד; הדר עזר (על פירושי אבן עזרא לתנ"ך, כולל המיוחסים לו), איזמיר תרכ"ה.
- (38) חיים יוסף פולק, ביאור על פירוש אבן עזרא על מגילת אסתר (לא הושלם; מגיע עד ג, טו), הלבנון, ג (1866), עמ' 365-367, 378-379; ד (1867), עמ' 21-23, 115-116, 184, 261-262.
- (39) מיכאל פרידלנדר, פירוש אבן עזרא לישעיה: מהדורה מדעית עם תרגום אנגלי מוער, לונדון 1873. שלושה כרכים: I, *The Commentary of Ibn Ezra on Isaiah*, translated with notes, introductions and indexes; II, *The Anglican Version of the Book of the Prophet Isaiah Amended According to the Commentary of Ibn Ezra*; III, פירוש רבנו אברהם אבן עזרא על ישעיה על פי כתבי יד (ד"צ של כרכים א ו-ג: ניו יורק [חש"ד]).
- (40) יעקב רייפמן, בעל ברית אברהם: הגהות והערות והארות על כל פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתנ"ך (ילקוט ביאורים שלא ראה אור, אך חלקים ממנו פורסמו על-ידי המחבר בכתבי-עת שונים בשנים 1871-1887 וכוונסו על-ידי נ' בן-מנחם: י' רייפמן, עיונים במשנת הראב"ע, ירושלים תשכ"ב, עמ' 25-77).
- (41) יהודה ליכש איזלר, ילקוט הגהות וביאורים על ישעיה, תרי"עשר, תהילים, איוב וחמש מגילות (נדפס בהמשכים בכתבי-עת שונים בשנים 1878-1892). 'מכתב בקרת' (על ישעיה ותרי-עשר), בית תלמוד, ב (תרמ"ב), עמ' 183-187, 213-216; 'מכתב בקרת' (על תהילים, א-נו), היהודי, ו (תרמ"ה), גיליונות 6, 9, 11, 12, 13, 14; 'דברי בקרת' (על תהילים נז-קן ואיוב), אוצר הספרות, ב (תרמ"ח), עמ' 141-146; ג (תרמ"ט/תר"ן) עמ' 72-85; ד (תרנ"ב), עמ' 138-142; 'אמרי יהודה' (על המגילות), המגיד, כא (תרל"ח), עמ' 373, 381, 389, 398, 406.

- (42) דוד קרויצקי (רד"ק), 'לקוט הגהות וביאורים לפירושי אבן עזרא שלא על-פי סו המקראות, שנדפס בשני המשכים: 'מלואת אבן', כנסת הגדולה, א (תר"ן), עמ' 97-100; תלפיות, א (תרנ"ה), עמ' 45-51.
- (43) חיים זאב קאפוטא, אור לנתיבה (על כל פירושי אבן עזרא לתנ"ך, כולל המיוחסים לו, אך לא על ישעיה), לבוב תרנ"ו.
- (44) יצחק מלר, עזרה להבין (על התורה וחמש מגילות), ברדיצב תרנ"ז; מהדורה שנייה, מתוקנת ומורחבת מאוד, אשר בה השתמשנו: ברדיצב תר"ס.
- (45) יונה פילווארג, בני רשף, פיעטקוב תר"ס, חלק א, על התורה; חלק ב, על כל פירושי אבן עזרא לתנ"ך (כולל המיוחסים לו, אך לא על ישעיה).
- (46) יהושע רוזנקרנץ, ארות מאופל ('לקוט ביאורים על התורה), ורשה תר"ס. ביקורת: ד' קרויצקי, 'אור מתעה', הפלס, ב (תרס"ב), עמ' 152-161.
- (47) יהודה ליב קרינסקי, מחוקקי יהודה (על התורה נכולל הפירוש הקצר לשמות), שיר השירים, איכה ואסתר, א-ה, פיעטקוב-וילנה תרס"ז-תרפ"ח. ביקורת: ד' הרצוג, ZDMG 64 (1910), עמ' 219-238.
- (48) יהודה ליב פליישר, אבן עזרא לספר שמות עם משנה לעזרא (מהדורה מדעית מבוארת של הפירוש הקצר לשמות), וינה תרפ"ו. ביקורת: ס' אוקס, MGWJ 73 (1929), עמ' 489-493; 74 (1930), 307-309; ג' בן-מנחם, חמדת ישראל: קובץ לזכרו של ח"ח מדיני, ירושלים תש"ו, עמ' 130-134; א' פרייס, תרכ"ן, כט (תש"ך), עמ' 359-369.
- (49) משולם ראטה, מבשר עזרא (לקוט ביאורים על כל פירושי אבן עזרא), ירושלים תשכ"ח.
- (50) אשר וייזר, אבן עזרא: פירושי התורה לרבינו אברהם אבן עזרא (כולל הפירוש המקוטע לבראשית והקצר לשמות), א-ג, ירושלים תשל"ו. ביקורת: א' סימון, קרית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 646-654.
- (51) אהרן מונדשיין, ר' אברהם אבן עזרא: הפירוש הקצר לספר דניאל (מהדורה מדעית מבוארת), עבודת גמר לקבלת התואר השני במחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ז (בשכפול).
- (52) אברהם ליפשיץ, 'פירוש רבי אברהם אבן עזרא על יואל' (מהדורה מדעית מבוארת), ספר היובל לר' ד"ב סולובייצקי, ב, ירושלים-ניו יורק תשמ"ד, עמ' תקצד-תתרלה. מהדורה מדעית של הפירוש להושע עם תרגום אנגלי מוער: Abe Lipshitz, *The Commentary of Rabbi Abraham ibn Ezra on Hosea*, New York 1988.
- (53) משה חיים חרו, אבן עזרא על התורה עם פירוש אוצר חיים, א, בראשית, ירושלים תשמ"ג.
- (54) ג"פ שכטר, תרגום אנגלי מוער של הפירוש לויקרא: J. F. Shachter, *The Commentary of Abraham ibn Ezra on the Pentateuch*, III, *Leviticus*, Hoboken 1986.
- (55) ה"נ שטריקמן, תרגום אנגלי מוער של הפירוש לבראשית: H. N. Strickman, *Ibn Ezra's Commentary on the Pentateuch: Genesis*, New York 1988.
- (56) אריה ל' פרייס, סופרקומנטר לתהילים פרקים א-ב: תרכ"ן, כח (תשי"ט), עמ' 181-189; בית מקרא, ד (תשי"ט), עמ' 55-69; אברהם אבן עזרא לבראשית פרק א-ג (מהדורה ביקורתית מבוארת), לונדון 1989. בשלב ראשון הופיע הסופרקומנטר

לפרק א עם כותר והקדמה בגרמנית: Leo Prijs, *Abraham Ibn Ezra's Kommentar zu Genesis Kapitel I*, Wiesbaden 1973

- (57) אוריאל סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי־עשר: מהדורה מדעית מבוארת (הפירוש המקובל ו'שיטה אחרת' שתלמיד רשם מפי אבן עזרא), א, הושע, יואל, עמוס, רמת־גן תשמ"ט. ביקורת: מ' ארנר, סיני, קד (תשמ"ט), עמ' רעו-רפד; א' שנאן, קרית ספר, סג (תש"ן), עמ' 16-17; י' רחמן, מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא (תעודה, ח), תל־אביב תשנ"ב, עמ' 207-214.
- (58) שלום אלבו, שלום רב (על התורה; סופרקומנטר שבו משולבים גם כמה ביאורי תורה של המחבר), ירושלים תש"ן.